

ปาฐกถาเรื่องธรรม

ของ

พระพรหมมุนี (ฉิน ธรรมประทีป ป.๖)

วัดบวรนิเวศวิหาร

พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

ในการพระราชทานเพลิงศพ

พระพรหมมุนี (สุวจาเถระ)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

๒๕ มิถุนายน ๒๕๐๔

อส

1528

ปาฐกถาเรื่องธรรม

ของ

พระพรหมมุนี (ฉิน ชรวมประทีป ป.๒)

วัดบวรนิเวศวิหาร

พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

ในการพระราชทานเพลิงศพ

พระพรหมมุนี (สัจจาเถระ)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

๒๕ มิถุนายน ๒๕๐๔

คำปรารภ

ท่านเจ้าพระคุณ พระพรหมมุนี (สวจนฺฺเระ) วัด
ขรรณิเวศวิหาร เป็นพระมหาเถระองค์หนึ่งที่เป็นผู้
ตระหนักในการปฏิบัติธรรม ได้ฝากชื่อประวัติเป็น
เยี่ยงอย่างไว้ในพระขรรพทศศาสนา แก่บรรดา
ศิษยานุศิษย์และผู้ที่ได้เสวนาสมาคมโดยทั่วไปอย่างค
งยิ่ง ทั้งนี้เพราะท่านได้สร้างประวัติอันรุ่งเรืองสกุ
ไลไว้ด้วยการบำเพ็ญ อุตตถจริยา ประพฤติให้เป็น
ประโยชน์แก่คน ญาติถจริยา ประพฤติให้เป็น
ประโยชน์แก่ญาติ โลกถจริยา ประพฤติให้เป็น
ประโยชน์แก่ชาวโลก เป็นการเจริญตามพระปฏิปทา
ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง เมื่อ
ขณะที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ ท่านได้พยายามกระทำทุกอย่าง
ในอันที่จะเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
ให้แพร่หลายไปสู่ชนทุกหมู่ทุกเหล่า เพื่อยังให้ถึงซึ่ง

ความสันติสุข และความหลุดพ้น อนุสรณ์คุณงาม
ความดีของท่านทั้งไว้ ในขณะเหลือคณานับ และ
สุขที่จะเอามาบรรยายให้ครบถ้วนกระบวนความได้
ถึงนั้นการที่ท่านได้มรณาไปเสียเช่นนี้ จึงนับว่า
เป็นการสูญเสียพระมหาเถระผู้ยิ่งใหญ่องค์หนึ่งของ
ประเทศไทย ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้

โดยเฉพาะพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ใน
พระบรมราชูปถัมภ์ ได้ริบความกรุณาอนุเคราะห์เกิด
กุศล และความสนับสุนนส่งเสริมจากท่านเจ้าคุณอยู่
เสมอมา การที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยฯ ได้
เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาถึงปัจจุบันนี้ ก็เพราะท่านเจ้าพระคุณ
พระพรหมมุนี (สวญฺญฺ) ได้เป็นผู้ที่มีส่วนสนับ-
สุนนส่งเสริมให้ความร่วมมือด้วยของคหบดีทั้งหลาย
ทั้งแก่สมาคมได้เริ่มก่อตั้งขึ้นเมื่อ ๒๘ ปีที่แล้วมาจน
ปัจจุบัน วัตถุประสงค์ของเจ้าพระคุณท่านสมเป็นคณ-
โสภโณ ผู้ยังหมั่นให้จามอย่างน่าเลื่อมใส เมื่อท่านก่อน

มาบรรณภาพไปเสียเช่นนี้ จึงนับว่าเป็นการสูญเสียอันยิ่งใหญ่แก่พุทธสมาคม ฯ พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ฯ ได้ตระหนักในเหตุนี้ จึงได้ดำเนินการข่าเพื่ออุทิศถวายในนามของสมาคม เมื่อวันที่ ๘ และ ๙ เมษายน ๒๕๐๔ เพื่อแสดงกตเวทิต์ธรรมแก่เป็นส่วนน้อย

ในงานพระราชทานเพลิงศพพระคุณ พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ฯ ขอประทานถวายสักการะด้วยการพิมพ์หนังสือเพื่อเป็นธรรมบรรณาการ แก่ผู้มาในงานพระราชทานเพลิงศพ และเป็นอนุสรณ์ให้รำลึกนึกถึงพระคุณของเจ้าพระคุณท่าน หนังสือ "ปาฐกถาเรื่องธรรม" เล่มนี้ เจ้าพระคุณท่านเป็นผู้ริเริ่มและมีสารัตถะทางธรรม ซึ่งจักอำนวยคุณประโยชน์แก่ผู้ได้อ่านและผู้ได้ฟัง ได้เป็นพิเศษยิ่ง

พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ขอประทานอติศมลกุศลที่ได้ข่าเพนุไปแลว และทรงน ถวายแต่ท่านเจ้าพระคุณพระพรหมมุนี

๗

(สุวณฺเระ) ขอเจ้าพระคุณทรงไถ่ฉันโมทนาเพื่อประ-
โยชน์สุขทุกประการเทอญ ฯ

พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย
ในพระบรมราชูปถัมภ์

๒๗ มิถุนายน ๒๕๐๔

ประวัติสังเขป

ของ

พระพรหมมุนี (ตวงเถระ)

เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร,

๑. ราชทินนาม พระพรหมมุนีฯ ตำแหน่ง
เจ้าคณะรอง วัดบวรนิเวศวิหาร ตำบลบวรนิเวศ
อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร

๒. นามเดิม ผิน นามสกุล ชรรมประทีป
นามมคธ สุวโจ

๓. นามบิดา นายห้อย นามมารดา นางฮวด

๔. ชาตีกาล ณ วัน ๖ ๓ ๑๐ ปีมะเมีย ฉศก

วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๗

๕. ชาตีกุมิ ตำบลแหลมใหญ่ อำเภอบ้านปรก
(เมือง) จังหวัดสมุทรสงคราม

อาชีพเดิมของสกุล

อาชีพเดิมของสกุล เป็นพ่อค้าและทำการ
ประมง

ศาสนาเดิม

ศาสนาเดิมของสกุล .ถือศาสนาคริสต์ และ
มีญาติทั้งฝ่ายบิดาทั้งฝ่ายมารดา ได้บวชเป็นนางชี
และบาทหลวงอยู่ในคริสตศาสนา มาก เช่น
บาทหลวงยวง (ใหญ่) บาทหลวงยวง (น้อย)

เมื่อเล็ก ๆ เคยรับศีลล้างบาป และเคยไป
สวดมนต์ไหว้พระในโบสถ์คริสต์ศาสนา กับญาติ
ผู้ใหญ่และผู้ปกครอง

เหตุที่เลิกจากศาสนาคริสต์ เพราะมีอุปนิสัย
และอัธยาศัยไม่ถูกกัน เช่นเมื่อเล็ก ๆ อยู่ในหมู่
เพื่อนเด็ก ๆ ที่ถือศาสนาคริสต์ด้วยกัน พวกเด็ก
เหล่านั้นเห็นพระภิกษุในพุทธศาสนา กล่าวคำ

พรุสวาทเสียดสี ก็พลอยด่าบริภาษไปกับเขาด้วย
 ถึงอย่างนั้น เมื่อนอนหลับมักฝันเห็นว่าตัวได้บวช
 เป็นสามเณรในพระพุทธศาสนาบ้าง มีโบสถ์ลอย
 มาในอากาศ มีพระเณรและอุบาสกอุบาสิกาที่
 นุ่งขาวห่มขาวสวดมนต์ในโบสถ์นั้น คนได้บวช
 กำแพงเข้าไปในบริเวณโบสถ์นั้นบ้าง และเป็นผู้มี
 นิสัยกัลยาณิ์ กัลยาณกรกเป็นกำลัง ไม่ชอบ
 อย่างยิ่งในคำสอนของศาสนาคริสต์ในข้อที่ถือว่า
 ชำสัดตัวไม่บาป พระเป็นเจ้าสร้างมาเป็นอาหารของ
 มนุษย์ เห็นว่าไม่เป็นการยุติธรรม พุดเอาเอง
 เข้าข้างตัว

โยมเล่าให้ฟังว่า เมื่อจะตั้งครรภ์ ฝันว่าได้
 ดอกจำปี จำปา ชอบรับประทานน้ำชา ไม่ชอบ
 รับประทานของคาว เหมือนกับแพะท้องลูกคน
 อื่น ๆ

วัดพวงมาลัย แล้วลาสิกขา บรรพชาครั้งที่สอง เมื่อ
วันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๔๕๖ ที่วัดเกตการาม ตำบล
โรงหีบ อำเภอบางคณฑี จังหวัดสมุทรสงคราม

๗. นามอุปัชฌายะ (บรรพชาครั้งแรก) พระ
ครูธรรมธร (แก้ว พุทธิมสโร) บรรพชาครั้งที่สอง
พระมหาสมณวงศ์ (แท่น โสมทตฺโต)

อุปสมบทที่วัดเกตการาม วันที่ ๒๘ มิถุนายน
พ.ศ. ๒๔๕๗ นามพระอุปัชฌายะ พระพุทธวิริยากร
(จิตต์ ฉนฺโน) นามพระอาจารย์ พระครูอุดมธีรคุณ
(เพิ่ม อุษุโก) พระครูธรรมธร อินทร (ภาสกรโร)

๘. ศึกษาพระธรรมวินัย ณ วัดเกตการาม สอบ
น. ช. ตี๋ ได้ พ.ศ. ๒๔๕๘

ณ สำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร สอบ น. ช.
โท และ ป. ช. ๓ ได้ พ.ศ. ๒๔๖๔ ป. ช. ๔ ได้
พ.ศ. ๒๔๖๕ ป. ช. ๕ ได้ พ.ศ. ๒๔๖๖ ป. ช. ๖
ได้ พ.ศ. ๒๔๖๗ น. ช. เอก ได้ พ.ศ. ๒๔๖๘

๕. บรรพชาและอุปสมบทแล้ว อยู่วัดเกิด
การาม สามเณร ๑ พรรษา ภิภุ ๔ พรรษา แล้วมา
อยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๑ เป็น
ต้นมา

ก่อนได้รับสัญญาบัตร มีสมณศักดิ์ตำแหน่ง
ฐานานุกรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม-
พระยาวชิรญาณวโรรส ถือเป็น พระครูสังฆบริบาล
พ.ศ. ๒๔๖๔ เป็น พระครูวินัยธรรม พ.ศ. ๒๔๖๕
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงโปรดเรียกพระครู
ธรรมธร

๑๐. เมื่อได้รับสัญญาบัตรสมณศักดิ์ มี
ตำแหน่ง คือ:—

เมื่อวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๗ เป็น
พระราชกณะที่ พระสุพจนมุนี

เมื่อวันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นพระ
ราชกณะชั้นเทพ ที่ พระเทพมุนี

เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็น
พระราชกฤษฎีกาขึ้นธรรมเนียม ที่ พระ
ธรรมปาโมกข์

เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ เป็น
พระราชกฤษฎีกาขึ้นเจ้าคณะรอง ที่
พระพรหมมุนี

๑๑. ประวัติส่วนที่ได้ทำการพิเศษต่างๆ คือ:-

วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นพระ
คณาจารย์เอก

พ.ศ. ๒๔๗๔ เป็น

สมาชิกสังฆสภา

วันที่ ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นสังฆ-
มนตรีช่วยว่าการองค์การ
เผยแผ่ชุดแรก จนถึง
พ.ศ. ๒๕๐๓ ดังนี้:

๑. สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า วัดบวรนิเวศ เป็น

สังฆนายก เป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การ
เผยแผ่ ตั้งแต่วันที่ ๒ มิถุนายน ๒๔๘๕ ถึง
วันที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๘๘

๒. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์
เป็นสังฆนายก เป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การ
เผยแผ่ ตั้งแต่วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๔๘๘ ถึง
วันที่ ๑๑ มิถุนายน ๒๔๙๓

๓. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์
เป็นสังฆนายก เป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การ
เผยแผ่ ตั้งแต่วันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๔๙๓ ถึง
วันที่ ๑๑ มิถุนายน ๒๔๙๔

๔. พระศาสนโศภน วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็น
สังฆนายก เป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การ
เผยแผ่ ตั้งแต่วันที่ ๑๑ มิถุนายน ๒๔๙๔ ถึง
วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๔๙๔

๕. สมเด็จพระวันรัต วัดเบญจมบพิตร เป็น

สังฆนายก เป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การ
เผยแผ่ สมัยแรกตั้งแต่วันที่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๔๕๔
ถึงวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๔๕๗

สมัยที่สองเป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การ
เผยแผ่ ตั้งแต่วันที่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๔๕๗ ถึง
วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๐๓

พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นเจ้าคณะธรรมยุต ภาค ๑-๒-๖

พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นผู้ปลัดมณฑล และกรรมการที่
ปรึกษาสมาคมโทรแห่งประเทศไทย
จนถึงปัจจุบัน

การงานภายในวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นเจ้าหน้าที่ทะเบียนแห่งสำนัก
เรียนวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นครูสอนบาลีประโยค ป. ๓

พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นเจ้าหน้าที่เสนาสนะคาหาปกะ
และปฏิคมของวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นครูสอนบาลีประโยค ป. ช. ๔

พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นกรรมการจัดการศึกษาสำนักเรียน
วัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๗๗ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาส

พ.ศ. ๒๔๘๒ - ๒๕๐๓ เป็นพระอาจารย์สอน
วิปัสสนากัมมัฏฐานประจำวัด จนถึง
วันที่ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๓ เป็นครั้ง
สุดท้าย

พ.ศ. ๒๔๘๘ เมื่อสมเด็จพระบรมพิตร พระราช-
สมภารเจ้า รัชกาลที่ ๘ ทรงผนวช
เดือนตุลาคม พุศัศกายน ถวาย
ธรรมะ วันละ ๑ ชั่วโมง

ในการทรงผนวชนั้น เป็นอุปัชฌายะนาคหลวง
ในพระบรมราชินูปถัมภ์ที่ผนวช และบวชเป็น
อนุจร รวม ๕ รูป

พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นกรรมการจัดการฉลอง ๒๕ พุทธ-

ศตวรรษ

พ.ศ. ๒๕๐๑ วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน เป็นผู้รักษา
การในหน้าที่เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศ-
วิหาร

พ.ศ. ๒๕๐๓ วันที่ ๒๓ มิถุนายน เป็นเจ้าอาวาส
วัดบวรนิเวศวิหาร

การงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาและอบรม
ศีลธรรม

พ.ศ. ๒๔๖๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะ
มณฑลอยุธยา สอนนักธรรมสนาม
มณฑล

พ.ศ. ๒๔๖๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะ
มณฑลราชบุรี สอนนักธรรมสนาม
มณฑล

พ.ศ. ๒๔๖๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นหัวหน้าช่วยแม่
กองธรรมสนามหลวง สอนนักธรรม

ชั้นตรี ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นต้นมา เป็นกรรมการสนามหลวง
ทั้งนักเรียนทั้งบาลี

พ.ศ. ๒๔๗๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นหัวหน้าอาจารย์
สอนธรรมจรรยาโรงเรียนสตรีวิทยา

พ.ศ. ๒๔๗๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นอาจารย์สอน
อบรมธรรมจรรยา โรงเรียนเบญจม-
ราชาลัย

พ.ศ. ๒๔๘๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นอาจารย์อบรม
ธรรมจรรยา โรงเรียนฝึกหัดครูสตรี
สวนสุนันทาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นอาจารย์อบรมธรรมจรรยา โรง
เรียนฝึกหัดครูเพชรบุรี

พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นอาจารย์สอนศีลธรรม โรงเรียน
เตรียมอุดมศึกษาฝึกหัดครู จุฬาลง-
กรณมหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๕๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นอาจารย์อบรม
 ธรรมจรรยา โรงเรียนสตรีการพิมพ์
 ลีฟวิง

พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นอาจารย์ผู้อบรมอนุศาสนาจารย์
 ทหารบก รุ่นที่จะเข้ารับราชการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นอนุกรรมการชำระแบบเรียน
 หลักสูตรนักธรรมตรี, โท, เอก

พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นกรรมการกองอำนวยการ ออก
 ธรรมจักษุ และกรรมการตรวจเลือก
 พระสูตร

พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย
 ในพระบรมราชูปถัมภ์

พ.ศ. ๒๔๗๗ เป็นหัวหน้ากองบำรุงพระปริยัติธรรม
 มหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นหัวหน้ากองบัญชาการ มหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๖ เป็นผู้อำนวยการ มหามกุฏราชวิทยาลัย จนถึงมรณภาพ

พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นประธานกรรมการสภาการศึกษา มหาวิทยาลัยทางพระพุทธศาสนา ของมหามกุฏราชวิทยาลัย จนถึงมรณภาพ

พ.ศ. ๒๕๐๒ เป็นอุปนายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

เนพาะคณะธรรมยุต

พ.ศ. ๒๔๙๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๖ เป็นกรรมการคณะธรรมยุต

พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นกรรมการเถระสมาคมคณะธรรมยุต ประเภทชั่วคราว

พ.ศ. ๒๔๙๔ ได้รับแต่งตั้งจากคณะธรรมยุต ให้

เป็นผู้แทนคณะกรรมการร่วมกันกับ
พระศาสนโศภน (ภา) วัดราชบพิธ
ไปร่วมการพิจารณาพระราชบัญญัติ
คณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ ณ
พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
กับกรรมการร่างของรัฐบาล มี
นายปรีดี พนมยงค์ เป็นประธาน

พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นพระอุปัชฌายะในคณะกรรมการ

พ.ศ. ๒๔๘๘ เป็นกรรมการเถระสมาคมคณะกรรมการ
ยุติประเภทประจำ

พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นรองประธานกรรมการคณะกรรมการ
ยุติ จนถึงมรณภาพ

คำชี้แจงของผู้แสดง

ปาฐกถาเรื่องธรรมนี้ ในชั้นเดิมไม่ได้ตั้งใจว่าจะพิมพ์เป็นเล่มสมุดขุ่นเช่นนี้ เพียงแต่เมื่อสมาคมมาขอร้องให้ไปแสดง ก็ไปพูดด้วยปากตามความคิดเห็นและความทรงจำที่มีอยู่นั้น แต่เมื่อแสดงแล้ว พนักงานชวเลขของสมาคมจดบันทึกไว้ และแปลฉบับบันทึกนั้นส่งมา ขอให้ตรวจแก้ จึงแก้ไขตัดเติมเปลี่ยนแปลงไปบ้างบางแห่ง และเกรงว่าจะมีข้อบกพร่องผิดพลาดซึ่งยังทราบไม่ถึงอยู่ จึงได้นำกราบทูลถวายเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช องค์สกลมหาสังฆปริณายก ขอพระกรุณาเพ็ดทรงช่วยตรวจอีกชั้นหนึ่ง ก็ได้รับพระกรุณาเป็นอันพ้น ทรงแก้ไขทั้ท้วงบ้างหลายแห่ง เป็นประโยชน์มาก หนังสือนี้มีสำนวนไม่เหมือนกัน บางแห่งเป็นสำนวนคำพูด บางแห่งเป็นสำนวนภาษาหนังสือก็เพราะเหตุผลดังแจ้งอยู่แล้วนั้น.

ศัพท์ว่า บุคคล ที่แยกออกเป็น ปุ + คละ ปุ
 แปลว่า เน่าเบื้อย คละ แปลว่า กลืนกิน รวม
 กันสองศัพท์ แปลว่า กลืนกินซึ่งอาหารที่เน่า
 เบื้อยนั้น แปลตามความเห็นของท่านสมัยหนึ่ง
 ที่ชอบเล่นอักษร เช่น กุสลา ท่านแยกศัพท์นี้ออก
 เป็น กุส+ลา กุส แปลว่า หญ้าคา ลา แปล
 ว่า เกี้ยว ว่าตัด รวมความว่าตัดเสี้ยซึ่งความชั่ว
 เพียงดั่งหญ้าคา ซึ่งเป็นเครื่องประทุษร้ายเนา
 ให้เสี้ยไป เมื่อท่านแยกศัพท์เช่นนั้น ตามตัว
 อักษรก็เป็นไปได้ แต่โดยอรรถจะถูกต้องหรือ
 ไม่นั้น ขอนเป็นการยาก ขอให้ผู้อ่านถือเพียง
 เป็นความรู้อย่างหนึ่งเท่านั้น.

ศัพท์ว่า สัตตะ นั้น ตามบาลี ออกจาก สช
 ชาติ ก็ได้ ออกจาก สปฺ ชาติ ก็ได้, และทำรูปเป็น
 สัตตะ เพราะลง ต บังจยในกิริยาภคกั แล้วเอา
 จ.ช.ป. ซึ่งเป็นอักษรที่สุดของชาติ กับ ต เป็น

ตุต ตามกฎเกณฑ์ของบาลีไวยากรณ์. ถ้าออก
จาก สขุ ธาตุ ก็แปลว่า ผู้ข้อง ผู้คิด, ถ้าออก
จาก สปฺ ธาตุ ก็แปลว่า ผู้เสือกไสไป. แต่ใน
สันสกฤต เป็นสัตว์ะ และนิยมเป็นนบุสกลิงค์
หมายความว่า ความเป็นแห่งสิ่งที่มีชีวิต ความ
แปลก็ต่างกัน.

ธรรมที่แสดงไว้ในตอนท้ายแห่งหนังสือสูง
มาก แต่ก็แสดงไปตามแนวพระบาลี และได้
บอกที่มาของพระบาลีนั้น ๆ ไว้ด้วย เพื่อผู้ต้อง
การหลักฐานสอบสวนได้สะดวก. แม้เช่นนั้นก็
ยังกริ่งเกรงว่าจะพลาดพลั้ง ยังไม่กล้าพอจน
ถึงพิมพ์เป็นเล่มสมุดขุ่นได้ แต่ได้ความอนุ
โยอย่างหนึ่ง จากลายพระหัตถ์ของเจ้าพระคุณ
สมเด็จพระสังฆราชที่ทรงบันทึกรับรองว่า “ถ้าทำ
ให้เรียบร้อยดีจะดีมาก” จึงมีความมั่นใจขึ้นบ้าง
เป็นเหตุให้หนังสือเรื่องนี้ สำเร็จเป็นเล่มขุ่นมาได้.

ขอผู้อ่านได้โปรดพิจารณา เลือกลือปฏิบัติแต่
ในทางที่ถูก และเมื่อประสบข้อบกพร่องแล้ว
ถ้าโปรดแจ้งให้ทราบด้วยจะเป็นประโยชน์มาก.

ธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธะทรงแสดงนั้น ว่า
โดยย่อก็มีสอง คือ เป็นกุตธรรม ธรรมที่เป็น
หลัก เป็นตัวยืนอยู่ เช่น อมตธรรม ธรรมที่
ไม่ตายหนึ่ง, มัคคธรรม หรือปฏิบัติธรรม ธรรม
ที่เป็นทาง หรือเป็นข้อปฏิบัติ ซึ่งจะให้ดำเนินไป
สู่อมตธรรมนั้นหนึ่ง. สำหรับปาฐกถานี้ มุ่ง
กล่าวจำเพาะธรรมเป็นหลักประเภทเดียว จะให้
บริบูรณ์ จะต้องมีการแสดงมัคคธรรมหรือปฏิบัติ
ธรรมอีกส่วนหนึ่ง.

ขออุทิศส่วนกุศลนี้ แด่ท่านผู้มีจิตหวังดี
และมีอุปการะทั้งหลายโดยทั่วกัน.

Prof. Dhammananda

วัดบวรนิเวศวิหาร พระนคร

๒๑ กันยายน ๒๕๕๓

สารบาญ

๑. ปาฐกถาเรื่องธรรม	๑
๒. อารัมภบท	๑
๓. ธรรมทั่วไป	๕
๔. รูปศัพท์ธรรม	๑๕
๕. ไวยากรณ์ของธรรม	๑๗
๖. ความหมายของธรรม	๑๘
๗. สังขตธรรม	๒๐
๘. อสังขตธรรม	๒๔
๙. อสังขตธรรมอยู่เหนือเหตุผล	๒๘
๑๐. โลกุตตรชาติ	๓๗
๑๑. ไม่รู้มาก่อนหรือรู้มาก่อน	๔๒
๑๒. อวิชชาเกิดจากอะไร ?	๔๕
๑๓. อวิชชาเกิดอย่างไร ?	๕๓
๑๔. ชาติรู้	๕๗
๑๕. บทสรุป	๗๘

เมื่อเราเนาด้วยทุกข์	ก็ทุกข์ หนาพ่อ
เมื่อแก่เข้าเคียดคดุก	แก่แท้
เมื่อกายกระหนาบรุก	กายวอด วายเฮย
เมื่อปล่อยวาง ทุกข์แพ้	หมดสิ้นทุกข์เอง

นายกพุทธสมาคม— พระคุณเจ้าและท่าน
ผู้อุปการะทั้งหลาย กระผมขอกราบเรียนให้ท่าน
ทราบว่า วันนี้องค์สมเด็จพระพรหมมุนี วัดบวรนิเวศฯ มาแสดงธรรมกถา
เรื่องธรรม หวังว่าพวกเราจะได้รับรสพระธรรม
แปลก ๆ และได้เป็นที่สนใจในปฏิบัติ เพราะ
ฉะนั้น ขอเชิญสดับรับฟังต่อไป.

ปาฐกถาเรื่องธรรม
พระพรหมมุนี วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง

ที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์
วันเสาร์ ที่ ๑๔ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๙๓

อารัมภบท

สุภมตฺถุ สทา สาสโว

ท่านสาธุชนทั้งหลาย ขอสุภสวัสดิ์ จงมีแต่ท่าน
ทุกเมื่อ

วันนี้ เป็นวันเสาร์ที่ ๑๔ แห่งเดือนมกราคม
พ.ศ. ๒๔๙๓ เป็นวันต้นปีของการแสดงปาฐกถา
แห่งสมาคมนี้. สมาคมปรารถนาซึ่งมงคลสิริ
สวัสดิ์แก่ผู้สนใจในธรรม จึงขอให้आตมามาแสดง
ธรรมกถา เพื่อเป็นการเบิกโรงในการที่จะแสดง
ธรรมกถาในวันต่อไป. รู้สึกว่าเป็นเกียรติอย่างสูง

การแสดงธรรมเป็นกิจของพระอย่างหนึ่ง พระ-
 ศาสนาที่เกิดขึ้น และเจริญมั่นคงต่อมา ก็เพราะ
 การแสดงธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และ
 พระสงฆ์สาวก เมื่อกิจมาถึง พอทำได้ก็ต้องทำ
 เห็นดังนี้ จึงเต็มใจมากกล่าวธรรม ตามเจตนาของ
 ท่านทั้งหลาย ตามแต่จะเป็นไปได้.

ในวันขึ้นปีใหม่หรือต้นขัขึ้นนั้น ดูทุกผู้ทุก
 ท่าน ต่างมีความรื่นเริงยินดีกัน มิใช่แต่ชาวไทย
 เราเท่านั้น ทั่วทั้งโลก เขาก็ยินดีกัน แม้สมาคม
 ของเรานุ่งธรรมเป็นใหญ่ ก็ต้องคล้อยเคลื่อน
 เลื่อนไหวไปตามเขาด้วย, การที่ยินดีร่าเริงกัน
 นี้เหตุมาจากอะไร ? ก็น่าคิดมากเหมือนกัน.

ที่ยินดี ก็น่าเห็นว่า เพราะชีวิตเป็นมาได้รอบ
 ขัหนึ่ง. หรือรอดอุปสรรคอันตรายมาได้คราวหนึ่ง.
 เมื่อกำลังต้นขัขึ้น ก็รู้สึกว่ามีผ่านพ้นอันตรายมา
 ได้ขัหนึ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง ดูเหมือนจะเห็นได้ว่า ชีวิตได้
 อายุเพิ่มขึ้นอีกบทหนึ่ง ก็ยินดี เพราะเข้าใจว่าได้,
 ข้อที่ว่าอายุเพิ่มขึ้นนั้น ก็มักคิดเหมือนกัน ได้
 หรือเสียกันแน่. ตามภาษาที่เราเข้าใจกันว่าได้.
 ไม่ใช่เสีย เพราะแต่ก่อนนั้น เรามืออายุต่ำกว่านั้น.
 แต่บัดนี้เราได้อายุเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งบท. ที่เพิ่มขึ้นอีก
 หนึ่งบทนั้นเป็นการได้. คนเราชอบได้ ไม่ชอบเสีย.
 เพราะฉะนั้นเมื่อได้อีกหนึ่งบท ก็ขมต้อนรับด้วย
 ความยินดี เพราะถือว่าเป็นลาภ ตามความ
 เข้าใจของคนในทางโลก. แต่ทางธรรมท่านไม่
 ว่าได้. ท่านกลับว่าเสีย. สมมติว่าคนเรามีอายุ
 ๕๐ ปีตาย. ถ้าเราอายุถึง ๓๐ ปี ก็เหลืออีก ๕๐ ปี
 เสียไป ๓๐ ปี ถ้าถึง ๓๑ ปี ก็เหลือ ๔๙ ปี เสีย
 ไป ๓๑ ปีแล้ว. น้อยลงไปทุกวันทุกเดือนทุกปี
 ไม่ใช่ได้. และไม่มีทางได้เลย. มีแต่กร่อนหมด
 สิ้นเรื่อยไป เสียไปทุกนาที ทุกวินาที. จึงผิด

กันดังนี้ แต่คำว่า “เสีย” เป็นคำแสดงหุ้ไม่ชอบกัน. ท่านจึงเปลี่ยนว่า “ได้” เราไม่ทันคิด หรือคิดไม่ทัน พอนึกหรือได้ย็นว่าได้ ถือเป็นลาภก็ยินดีร่าเริงเบิกบานใจ. แต่แท้จริงเปล่าเลย เป็นการหลอกลวงโดยตรง เรากถูกหลอกลวงมานานแล้ว. เป็นการเสียแท้ๆ ก็เข้าใจว่าได้ ยินดีเปล่าๆ เรื่องในโลกเป็นอย่างนี้ ไม่มีอะไรจริง หลอกลวงทั้งนั้น เรากถูกหลอกลวง และชอบให้หลอกลวง เช่นอยากให้มืออายุมาก อยากเป็นผู้ม้อายุสูงยิ่งกว่าเขาทั้งหลาย. เวลานี้เราม้ออายุเพียง ๓๐ หรือ ๔๐ ปี ถ้าเขานำม้ออายุมากให้เป็นผู้ม้ออายุจำนวนร้อยๆ เอาไหม? เดียวนี้แหละ คงปฏิเสธเสียงแข็งเป็นเอกฉันทที่เด็ดว่า ไม่เอาๆ นึกซึให้เห็นว่า เขาปรารถนาเป็นผู้ม้ออายุมาก อยากให้เป็นผู้ม้ออายุสูง แต่ครั้นให้มาก กลับไม่เอา.

อกประการหนึ่ง ที่เขาอยากเป็นผู้ม้ออายุมาก

นั่น เป็นความจริงหรือ ? จะพิสูจน์ได้โดยง่าย เพราะอายุมากก็คือแก่ แก่ก็คืออายุมาก เขาปรารถนาเป็นผู้มีอายุมาก แต่ไม่อยากแก่ ก็ค้านกันในตัว ไม่ตรงกับความจริง หัดตนเป็นคนหลอกลวงตัวเองแท้ ๆ.

อนึ่ง คนที่ไม่ชอบแก่นั้นจริงหรือ ? พิจารณาไปก็จะเห็นได้ เมื่อชั้นต้นเราเกิดมาใหม่ ๆ นอนร้องแหว่ ๆ อยู่บนผ้าอ้อม เวลานั้นกำลังอ่อน คนที่เกิดมา มีใครปรารถนาความเป็นเด็กอ่อนนอนอยู่บนผ้าอ้อมอย่างนั้นตลอดกาลบ้าง คงตอบทันทีว่า ไม่มีใครปรารถนา ล้วนแต่ปรารถนาให้ก้าวหน้าให้เจริญเร็ว ๆ เจริญยิ่งกว่านั้น ก็ปรารถนาแก่นั่นเอง แต่พูดก็ไม่ชอบ ชอบหนุ่มชอบสาว.

เหตุผลเหล่านี้เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า โลกเต็มไปด้วยความหลอกลวงยุ่งยาก จะหาอะไรเป็นความจริงในโลกหาได้โดยยาก นอกจากทุกข์

เท่านั้นเป็นของจริงของโลก.

โลกนี้เมื่อเจริญดำเนินก้าวหน้าไป ก็ไปหาที่
ตาย ก้าวหน้าไปไม่ได้ ก็ตาย เราอยากให้โลก
เจริญ อยากได้ความสุข ไม่อยากได้ความทุกข์.
เรารู้ใหม่ว่า โลกนั้นแหละเป็นตัวยุ่งเป็นตัวทุกข์
เพราะคำว่าโลก ๆ นี้ ตามตัวอักษรแปลว่า ชำรุด
ทรุดโทรมย่อยยับไป (ลุขุขิตฺติ โลโก สภาพ
ที่ย่อยยับไปชื่อว่าโลก) เมื่อต้องการให้โลก
เจริญ ก็หมายความว่าให้ความพินาศ ให้ความ
ย่อยยับ ให้มหาทุกข์มหาภัย เจริญนั่นเอง.
เราต้องการจริง ๆ หรือ ?

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า น สียา โลก-
วทุมนันโน ไม่พึงยังโลกให้เจริญ เรากลับเห็นกัน
ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเห็นโลกในแง่ร้าย
อย่างนี้ไม่เป็นจับปุ้ใส่กระดังงาอย่างไร ?

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า ชาติบีทุกขา
 แม้ชาติความเกิดเป็นทุกข์ บางท่านกลับเห็นว่า
 ช้อนไม่เป็นความจริงเลย เพราะการที่เขาเกิดมา
 นี้ มีความสุข สนุกบริบูรณ์ดีแล้ว จะเที่ยว,
 จะเรียน, จะทำอะไร, ก็ได้ทั้งนั้น แก่ทุกข์ได้ทุกอย่าง
 นั้นเป็นความจริงและถูกต้องดีแล้วหรือ ? ขอให้
 พิจารณาเหตุเกิด การเที่ยว การเรียน การดู กับ
 ความเกิดเป็นอันเดียวกันหรือ ? ถ้าเป็นอันเดียว
 กัน จะต้องทำอีกทำไม ? ความเกิดเป็นผล เป็น
 ตัวทุกข์. การทำเป็นเหตุแก่ทุกข์. เป็นคนละส่วน
 โดยแท้ เมื่อยังแยกผลกับเหตุออกจากกันไม่ได้
 ก็ไม่พบความจริง.

ผู้มตฺกษุณะอย่างทีแสดงมานเรียกว่า คนหลง.
 เมอหลง ก็ยุ่งเลอะเลือนไปหมด. จักหาความ
 สุข ความเจริญ ไม่ได้.

เมอชนบใหม่เช่นนี้ ท่านทั้งหลายต้องการ

ความสวัสดิ์ ความปลอดโปร่ง ความเจริญ แล
 เห็นว่า ถ้ายังหมกมุ่นอยู่ในโลก.แล้ว จักหาความ
 สุขความเจริญได้ยาก นอกจากจะต้องหันเข้าหา
 ธรรมเท่านั้น เมื่อเช่นนั้น จึงตกลงใจว่าจะนำ
 เรื่องธรรมมาเสนอท่านทั้งหลาย แต่ว่าเรื่องธรรม
 นั้นเป็นสภาพที่สุดขงกว้างขวางลึกลับซับซ้อนมาก.

ธรรมทั่วไป

คำว่าธรรมนั้น ดูเหมือนว่าทุกท่านทุกผู้ก็ได้
ย่นกันมานาน เข้าใจกันดีแล้ว. แต่ว่าธรรม
เป็นอะไร อะไรเป็นธรรม ข้อนั้นแหละ ควรรู้
และทราบได้ยากนัก. ศาสดาหนึ่ง ๆ ที่สอน
ศาสนาก็ถือธรรมเป็นหลัก และโยงเข้าหาธรรม
เหมือนกัน. แต่ว่าธรรมของท่านเหล่านั้น เมื่อ
เปรียบเทียบแล้ว จะไปคนละทิศละทางทีเดียว ไม่
เหมือนกันเลย. เช่นเพียงแต่การปรารถนาสัตว์
บางศาสนาก็แสดงว่าการฆ่าสัตว์เป็นบาป เพราะ
เป็นการเบียดเบียน บางศาสนาก็ถือว่าได้บุญ
เพราะช่วยให้พ้นทุกข์ เท่ากับสอนให้เขาบริจาค
อัมมัตติกทาน คือทานภายใน ให้เนื้อเป็นทาน
มีอันสูงส่งมาก เป็นเหตุให้ไปสวรรค์ และช่องทาง
สวรรค์ให้ด้วย ได้บุญหลายอย่าง. นิกายธรรม
เหมือนกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น ธรรมของศาสนา

หนึ่ง ก็ค่านักบวชศาสนาหนึ่ง ไม่เหมือนกัน
 ยิ่งดูใกล้เข้ามาก็จะเห็นว่า ธรรมเนียม ไม่รู้จะพูด
 อย่างไรถูก อะไร ๆ เช่นการอาบน้ำ การบริโภคน
 อาหาร การนอน การนั่ง การยืน การเดิน ตลอด
 ถึงจะทำอะไร ก็เป็นธรรมเนียมไปทั้งนั้น อย่างที่เรา
 เรียกกันว่าธรรมดา ๆ. ธรรมดาคือความเป็นธรรม
 ก็เป็นธรรมเหมือนกัน, และคำว่าธรรมดานี้ ไม่
 ใช่ว่าไทยเรามาอุตริวิริใช้กันตนเองในทางที่ผิด ๆ,
 ความจริง ธรรมดานั้น เป็นของเก่า มีมาแต่แล้ว
 และมีมาในคัมภีร์ที่เป็นเจ้าของภาษาเสียด้วย เช่น
 คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทภาค ๒ เรื่องสามาวดีตอน
 กำเนิดพระเจ้าอุเทน เล่าถึงเรื่องนกหัสดีลิงค์โฉบ
 อาหารได้ บินไปจับต้นไม้ใหญ่ในป่าหิมพานต์
 แล้ว เหลียวหลังมาตรวจดูทางที่ตนบินมานั้น
 กิริยาเช่นนั้น ท่านว่าเป็นธรรมดาของนกหัสดีลิงค์
 ดังคำว่า อาคตมคฺโคโลกนํ กิร เตสํ ชมฺมตา ใต้

สดับมาว่า การเหลียวแลดูทางที่ตนมาแล้ว เป็น
 ธรรมดาของนกหัสดีลิงค์ทั้งหลาย มิใช่แต่อรธ-
 กตาเท่านั้น แม้พระบาลีก็มีใช้เหมือนกัน ดังพระ
 อากาที่พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ทรงเคารพใน
 พระสัทธรรม ท่านก็ว่า เอสา พุทธานมมตา นั้น
 เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนี้
 เพราะฉะนั้น คำว่าธรรมดาที่เรานำมาใช้กัน ก็ใช้
 ตามแบบของท่านนั่นเอง ไม่ใช่เป็นการอุทร
 นอกแบบนอกแผนฝิดลุ่มฝิดทางอย่างไร. อากา
 ที่แสดงออกมาทำชั่ว ท่านถือว่าเป็นธรรม ทำดี
 ท่านก็ว่าเป็นธรรมเหมือนกัน อะไร ๆ ก็เป็นธรรม
 ทั้งนั้น ดุยงใหญ่ทีเดียว. เมื่อเป็นเช่นนี้จึงจำเป็น
 ต้องพิจารณามากมายหลายอย่างหลายประการ ได้
 กล่าวมาแล้วแต่ต้นว่า สิ่งทั้งหลายในโลกเป็นของ
 ไม่เที่ยงไม่แน่นอน หลอกหลวงทั้งนั้น, เมื่อจับหลัก
 นั้นขึ้นพิจารณายันกันว่า สิ่งหลอกหลวงเป็น

ธรรม ก็ได้ความว่าสิ่งที่ไม่หลอกดวง ที่เป็นจริง
เป็นธรรม, หรือจะยกคำว่า “โลก” ดังที่แสดงมา
แล้ว^๕ ขณพิจารณา^๕ ก็ได้, คำว่าโลก แปลว่าสภาพที่
ย่อยยับทรุดโทรมไป ก็ส่องความตรงกันข้ามว่า
สภาพที่ไม่ย่อยยับทรุดโทรมไป ก็ไม่ใช่โลก คือ
เป็นธรรม^๕ ดังนั้น, ^๕ ความสำเร็จจะใกล้เข้ามา และจะจับ
หลักได้, เห็นจะเป็นเพราะเหตุ^๕ นก^๕ กระทบ^๕ เมื่อตอน
ส่งสาวกไปประกาศพระศาสนาครั้งแรก พระ
บรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงทรงกำชับนัก
กำชับหนว่า

เราและท่านทั้งหลาย พ้นจากบ่วง ทั้งที่
เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์แล้ว
ท่านทั้งหลายจงเที่ยวจาริกไป เพื่อ
ประโยชน์^๕ เกื้อกูล^๕ เพื่อสุข^๕ แก่ชนมาก เพื่อ
อนุเคราะห์^๕ ชาวโลก เพื่อประโยชน์^๕ เพื่อ
ความ^๕ เกื้อกูล^๕ เพื่อความสุข^๕ แก่เทวดา

และมนุษย์ทั้งหลาย แต่อย่าไปโดยทาง
เดียว ๒ องค์,

จงแสดงธรรม ประกาศศาสนาให้
ไพเราะ เบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด พร้อม
ทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธ์ บริบูรณ์
สิ้นเชิง,

สัตว์ทั้งหลายที่มีกิเลสธุลีน้อยมีอยู่ แต่
ไม่ได้สดับตรับฟัง จึงเสื่อมจากธรรมเสีย
ผู้จักวัฏธรรมมีอยู่”

พระดำรัสกำชับนี้ พระสงฆ์สาวกถือเป็นหลัก
ในทางปฏิบัติ และในการทำความเข้าใจในศัพท์
ธรรมนั้น ๆ ทั้งโดยอรรถ ทั้งโดยพยัญชนะอย่าง
เคร่งครัด ตราบเท่ามาจนทุกวันนี้.

อรรถ ก็คือเนื้อความ ความมุ่งหมาย และใจ
ความ. พยัญชนะ ก็คือศัพท์ถ้อยคำ หมายความว่า
ให้ชัดถ้อยชัดคำ อย่าอ้อมอ้อม.

พญัญชนะนั้น คงไม่หมายเอาตัวหนังสืออย่าง
 ที่เข้าใจกัน เพราะพระดำรัสสั่งนี้ มีมาก่อนสมัย
 ใช้หนังสือแล้ว. พญัญชนะนั้น ท่านแปลว่าสิ่ง
 ที่ปรากฏ. การหาความหมายของศัพท์ธรรม ต้อง
 ให้ได้ทั้งอรรถทั้งพญัญชนะตามพระพุทธประสงค์
 ที่ทรงกำชับไว้นั้นเป็นหลัก. เมื่อได้เล่าเรื่องพอ
 ควรแล้ว บัดนี้ จะเข้าหารูปศัพท์ของธรรมต่อไป.

รูปศัพท์ธรรม

รูปศัพท์ธรรม ที่เราใช้ในภาษาไทยนี้ มีมูลมาจากภาษาสันสกฤตและภาษาบาลี แต่ก็ไม่ตรงทั้งสองภาษา เพราะภาษาสันสกฤตเป็นธรรม ภาษาบาลีเป็น ชมม ถ้าว่าตามรูปศัพท์แล้วใกล้เคียงภาษาสันสกฤต เพราะมีตัว ร อยู่ข้างในด้วย แต่ถ้าว่าตามสำเนียงก็ใกล้เคียงภาษาบาลี เพราะออกเสียงว่า ชัมมะ และใช้ได้ทั้งสามอย่าง คือ ใช้ตามภาษาสันสกฤตก็ได้ ตามภาษาบาลีก็ได้ ตามนิยมของไทยก็ได้ มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน.

คำว่าธรรมนี้ ไม่ใช่ภาษาไทย เดิมไทยจะใช้อย่างไร ยังไม่พบหลักฐาน. อาจไม่มีคำใช้เฉพาะ หรือมีแต่ยังค้นไม่พบก็ได้ ประเทศไทยเราตั้งอยู่ในระหว่างประเทศจีนกับประเทศอินเดีย เราอาจยืมคำของสองประเทศนั้นมาใช้ก็ได้ ในภาษาจีน คำว่า ธรรม เขาใช้ว่า ฮวบ เช่น ฮวบใจ ธรรม-

ปาโมกข์ ฮวบจิ่ง ธรรมโกษา เป็นต้น ของเราก็
ไม่ได้เอามาใช่ ได้สอบถามผู้รู้แล้วก็ยังไม่พบ
หลักฐานคำเดิมของไทย.

ไวพจน์ของธรรม

ธรรมนามศัพท์ที่เป็นไวพจน์ คือ คำที่ใช้แทนกันได้หลายศัพท์ แต่ที่ใช้มากและแน่นอน เช่น

รูปธรรม	หรือ	รูปธาตุ
นามธรรม	”	นามธาตุ
สังขตธรรม	”	สังขตธาตุ
อสังขตธรรม	”	อสังขตธาตุ
อมตธรรม	”	อมตธาตุ
โลกียธรรม	”	โลกียธาตุ
โลกุตตรธรรม	”	โลกุตตรธาตุ
นิพพานธรรม	”	นิพพานธาตุ

ถึงจะมีอีกมากมายเท่าไรก็ตามย่อมสื่อความว่า ธรรมกับธาตุมีความเท่ากัน ออกจากธารหรือธารซึ่งเป็นมูลธาตุอันเดียวกัน ใช้แทนกันได้ ต่างกันแต่รูปศัพท์เท่านั้น.

เมื่อได้แสดงมาถึงเพียงนี้ เห็นว่าพอสมควรแล้ว จึงได้เข้าหาความหมายของศัพท์ธรรมต่อไป.

ความหมายของธรรม

ธรรมนั้น โดยอรรถ แปลได้มาก ความดี ความชั่ว ความที่เป็นกลาง เรื่องราว คำสั่งคำสอน เหตุผล สภาพที่อยู่เหนือเหตุผล ก็เป็นธรรมทั้งนั้น. แต่โดยพยัญชนะ แปลว่าทรง, หรือสภาพที่ทรงอยู่.

คำว่าสภาพที่ทรงอยู่เป็นธรรม ต้องความว่าสภาพที่ตรงกันข้าม คือไม่ทรงอยู่ ก็เป็นอธรรม ไม่ใช่ธรรม. ที่ทรงอยู่นั้น เมื่อพิจารณาให้ละเอียดแล้ว ก็จะเห็นว่ามามากเหมือนกัน เช่น

- ทรงตัวเองอยู่อย่างหนึ่ง
- ทรงบุคคลผู้ประพฤติธรรมอย่างหนึ่ง
- ทรงอยู่เป็นนิรันดร์ ไม่แปรผันอย่างหนึ่ง
- ทรงอยู่ชั่วครู่ชั่วขณะแล้วแปรผันอย่างหนึ่ง
- เหล่านี้ท่านว่าเป็นลักษณะของธรรมทั้งนั้น
- ที่ทรงอยู่เป็นนิรันดร์ ไม่แปรผันนั้น เป็น

อสังขตธรรม ธรรมตัวจริง. ส่วนที่ทรงอยู่ชั่วคราว ชั่วขณะ แล้วแปรผันเปลี่ยนแปลง เรียกว่าสังขตธรรม. นี่เป็นคู่กันอยู่ จะว่าด้วยสังขตธรรมก่อน.

สังขตธรรม

สังขตธรรมหรือสังขตชาตุนั้น แปรตามศัพท์
ว่า ธรรมหรือธาตุที่บัจจับปรุงแต่ง คือผลที่มีเหตุ
สร้างจน ได้แก่หลายอย่างหลายสิ่งมารวมกัน.
เมื่ออย่างนั้นอย่างนั้นมารวมกัน ก็สำเร็จผลเป็น
อย่างนั้นเป็นอย่างนั้น เป็นรูปคือวัตถุที่มีรางมีโครง
ปรากฏแก่ตา หู จมูก ลิ้น กายได้บ้าง เป็นนาม
คือธรรมชาติที่ปรากฏจำเพาะทางใจอย่างเดียว ไม่
มีรูปร่างบ้าง. ในสิ่งเหล่านี้มีมาก เช่นไม้หลาย ๆ
ท่อนมารวมกันเข้า เกิดเป็นโต๊ะ เป็นเก้าอี้ เป็น
รถ เป็นเรือ เป็นเรือน เป็นรูป เป็นนาม เป็นเหตุ
เป็นผล เป็นอะไรต่ออะไรต่าง ๆ นี้ท่านเรียกว่า
สังขตธรรมหรือสังขารทั้งนั้น อันนั้นเป็นอาการ
เบื้องต้นของสังขตะหรือสังขาร คือความเกิด
ปรากฏขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งของหลายอย่างที่มารวม
กัน ก็ต้องพراกอออกจากกัน ตามกำลังของสิ่งนั้น ๆ

อันนักเป็นอาการตอนกลางของสังขตะหรือสังขาร
 อัก คือเมื่อตั้งอยู่ ความแปรเปลี่ยนปรากฏ เมื่อ
 พรากออกจากกันแล้ว รูปหรือภาพนั้นก็ไม่มี
 เช่น เมื่อแยกเรือนออกมาแล้ว เอาไม้กระดาน
 วางไว้แห่งละแผ่น ๆ เรือนที่ไม่มี มีแต่ฝา มีแต่
 พิน มีแต่หน้าต่าง มีแต่ประตูเป็นต้น เรือนหายไป
 หมด เมื่อแยกรถแยกเรื่อออกไปแล้ว รถ
 และเรื่อที่ไม่มี มีแต่สัมภาระอื่นๆ แม้ในสัม-
 ภาระเหล่านั้น เช่นฝาเรือน พินเรือน เมื่อเผา
 ไฟให้ไหม้หมดไปแล้ว รูปร่างของฝา ของพิน ก็
 หายหมดไป อาการที่สังหรือภาพนั้นๆ หายไปนี้
 ทางธรรมเรียกว่าดับ เป็นอาการที่ปรากฏของ
 สังขตะหรือสังขารอักประการหนึ่ง เพราะฉะนั้น
 จะรู้ว่าอะไรเป็นสังขารหรือมิใช่ ก็ต้องกำหนด
 ด้วยอาการทั้งสามนี้แล อะไรก็ตาม ถ้ามีเกิด มี
 แปรเปลี่ยน มีดับ เป็นลักษณะประจำอยู่แล้ว

นั้นทั้งหมดเป็นสังขารทั้งนั้น.

สังขารคือ สิ่งที่ผสม^๕นแหะละดวงตาพวกเรามาก เราติดอยู่ในสิ่งเหล่านั้น ชอบให้คงอยู่ ไม่ชอบให้พรากไป เรือนภายนอกมีรูปร่างหลายอย่าง มีชนิดต่าง ๆ กัน แล้วแต่ความเจริญของศิลปะและความฉลาดความสามารถของช่างผู้ประดิษฐ์ ไม่มีที่สุด. แม้จะทำให้วิจิตรพิสดารไปอย่างไร ก็ไม่มีเรือนหลังไหนที่จะผ่านพ้นคติธรรมคาไปได้, ผลที่สุดก็ไปรวมอยู่ที่แห่งเดียวกัน คือสลายผุพังไป. แม้เรือนภายใน คือสร้อยระย้าร่างกายของเราก็เหมือนกัน เป็นเรือนที่เราได้อาศัยอยู่มานาน เรากลับจะพังสลาย วินาศย่อยยับไป จึงต้องแย่ง^๕ ขอบเอาเนื้อสัตว์บ้าง พนพันธุ์บ้าง ผลไม้บ้าง มาซ่อมแซมบำรุงหล่อเลี้ยง เพื่อให้คงสภาพเป็นเรือนที่อาศัยอยู่ได้. เมื่อเครื่องเรือนหลังนี้แยกออกจากกันแล้ว ร่างอันนี้ก็ไม่ปรากฏ ย่อมหมด

สันไม่มีอะไรเหลืออยู่ เพราะหมดอำนาจของ
 สังขตธรรม สังขตธรรมนี้จะมียุติได้ด้วย
 ประสานสามัคคีกัน, เมื่อแยกออกจากกันแล้ว
 สังขตธรรมย่อมทรงอยู่ไม่ได้ สูญหายหมดสิ้นไป
 ไม่มีอะไรเหลือ ในโลกนี้จึงต้องสยสามัคคีรวม
 กันไว้ ร่างกายของเรา เมื่อกล่าวโดยส่วนหนึ่ง
 ตามธาตุบัพพในมหาสติปัฏฐานสูตร ก็มีธาตุ ๔
 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เมื่อธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้ยัง
 ประสานสามัคคีกันคืออยู่ ก็ยังมีกำลังทำงานได้
 เมื่อธาตุทั้ง ๔ พრაออกจากกันแล้ว ร่างกายนั้น
 ก็หมดอำนาจ, และร่างกายนี้จะปรากฏเป็นรูปทรง
 อยู่ได้ ก็เพราะมีสังขตธาตุเป็นหลักหนุนอยู่
 ถ้าไม่เช่นนั้นแล้วก็หาทรงอยู่ได้ไม่ จึงควรทราบ
 ถึงอสังขตธาตุอีกชั้นหนึ่ง.

อสังขตธรรม

อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง คือ ธรรมที่ไม่มีอะไรผสม เป็นเอกภาพล้วน ๆ แยกออกไปอีกไม่ได้แล้ว. อันนี้ภาษาสมัยใหม่ เรียกว่าธาตุ. แต่ภาษาศาสนาเรียกว่าธรรม. คำว่าธรรมหรือธาตุนี้ใช้แทนกันได้. แต่ว่าธาตุในทางโลก หมายถึงเอาสภาพที่แน่นอน ไม่แปรเปลี่ยนไปอีกแล้ว สภาพอันนี้ท่านว่ามีจำนวนมากมาย เช่น ธาตุเหล็ก ธาตุทองคำ ธาตุตะกั่ว ธาตุทองแดง อะไรต่ออะไรอีกมาก. แต่ทางธรรม แสดงไว้โดยย่อมี ๒ คือ เป็นโลกียธาตุประเภทหนึ่ง เป็นโลกุตตรธาตุประเภทหนึ่ง เพราะแสดงแต่ส่วนใหญ่ ๆ คือสิ่งที่มีลักษณะแข็งแข็ง จะเป็นเหล็ก ทองคำ ตะกั่ว ทองแดง หรืออะไรก็ตาม ที่มีลักษณะแข็งแข็งก็เรียกว่า ปฐิวธาตุ คือธาตุดินทั้งนั้น, มีลักษณะเอิบอาบชุ่มซาบไป

ก็เรียกว่า อาโปธาตุ คือธาตุน้ำ, ที่มีลักษณะ
 อบอุ่นและย่อยก็เรียกว่า เตโชธาตุ คือธาตุไฟ,
 ที่มีลักษณะพัดไปมาไม่อยู่ที่ก็เรียกว่า วาโยธาตุ
 คือธาตุลม, ที่มีลักษณะว่างก็เรียกว่า อากาศธาตุ
 ธาตุคืออากาศ. และธาตุทางพุทธศาสนาชิ้นนี้
 หมายถึงธาตุแต่อย่างหนึ่ง ธาตุเทียมหรือธาตุ
 ผสมอย่างหนึ่ง. ธาตุแท้เรียก อสังขตธาตุ ธาตุ
 ผสมเรียก สังขตธาตุ ธาตุแท่นั้นไม่เปลี่ยนแปลง
 อีก แต่ธาตุเทียมเปลี่ยนแปลงได้. ส่วนอาการ
 ของธาตุทุกชนิดเปลี่ยนแปลงได้ทั้งนั้น ไม่แน่นอน.
 ตัวอย่างในข้อนี้จะยกเอาธาตุดินมาแสดง
 พวกเราโดยมาก เมื่อพูดถึงดิน ใจก็มุ่งเอาสิ่งที่สัมผัส
 เทา ๆ อย่างเดียวซึ่งเป็นภาคพื้นอยู่ ไม่หมายถึง
 เม็ดกรวด เม็ดทราย ศิลา กระเบื้อง ขาม ท่อนไม้
 เลย. ที่หมายถึงภาคพื้นสีเทา ๆ นั้น สีเทาหรือ
 แผ่นดิน ก็ไม่ใช่ตัวธาตุดิน เป็นแต่เพียงอาการของ

ชาติดิน เพราะว่าจะถือว่าสีเทาเป็นดิน เมื่อเป็น
 เช่นนี้ สีขาว สีเหลือง สีแดง ก็ไม่ใช่ดิน, นั้น
 อาการต่างหาก อาการเหล่านี้เปลี่ยนแปลงได้ทั้ง
 นั้น แล้วแต่ว่าจะไปประกอบหรือแปลงรูปเป็น
 อย่างไร, อาการหรือสีเทานั้นไม่เป็นประมาณ,
 ให้ถือแต่ธาตุที่แท้จริงเป็นหลัก เช่นทองคำเป็น
 ชาติดินชนิดหนึ่ง เพราะมีลักษณะแข็งแข็ง
 ทองคำนั้นอาจทำเป็นรูปพรรณ รูปเครื่องใช้ รูป
 เครื่องสำอองต่างๆ ได้มาก, รูปร่างนั้นเป็นปรากฏ
 การณ์ที่เป็นไป ไม่คงที่ ย่อมแปรเปลี่ยนได้ ส่วน
 ธาตุทองคำย่อมคงที่อยู่ ไม่แปรเปลี่ยนไปตามรูป
 พรรณ เมื่อรูปพรรณใหม่ๆ เนื้อธาตุก็เป็นทองคำ
 หลอมละลายก็เป็นทองคำ กลับแข็งแข็งก็เป็น
 เนื้อทองคำ ย่อมคงสภาพเป็นเนื้อทองคำอยู่, ที่
 ทรงสภาพไม่เปลี่ยนแปลงไปนี้เรียกว่าธาตุ. ส่วน
 รูปพรรณเป็นต้นเป็นอาการ ย่อมแปรเปลี่ยนไป

เพราะไม่ใช่ชาติ ทองคำจัดเป็นโลกียชาติ เพราะ
 ไม่มีรู้อยู่ด้วย คือเป็นชาติที่ไม่มีความรู้สึกลงใน
 ตัวเอง ส่วนโลกุตตรชาติมีรู้อยู่ หรือเป็นชาติรู้.

อสังขตธรรมอยู่เหนือเหตุผล

อสังขตะที่เป็นฝ่ายโลกุตตรชาตุนั้น เป็น
วิสังขารธรรม เป็นธาตุที่อยู่เหนือโลก หมาย
ความว่าอยู่เหนือเหตุผล ไม่ใช่อยู่ในเหตุผล,
เพราะเหตุผลนั้นเกิดดับมีเพียงชั่วคราว มีที่สุด
ส่วนโสภิตตธาตุ ไม่มีอาการเช่นนั้น จึงไม่ใช่
เหตุ ไม่ใช่ผล แต่อยู่เหนือเหตุผล เรื่องเหตุผล
กับตัวธรรมไม่ใช่อันเดียวกันนี้ ควรรู้โดยแท้
เพราะถ้ายังแยกธรรมกับเหตุผลให้ออกจากกันไม่
ได้ การรู้จักธรรมจักไม่ซึมซาบดี จะนำตัวอย่าง
มาเทียบให้เห็นง่าย ๆ ดังต่อไปนี้

เช่น เรานั่งมาในรถไฟ สมมติว่ารถวิ่งออก
จากสถานีอยุธยา หันหน้าเข้าสู่กรุงเทพฯ ฯ อาการ
ที่รถวิ่งเรื่อยมานั้นแหละเรียกว่าเหตุ, แต่พอถึง
หัวลำโพง สุดทางแล้ว รถไฟหยุด, นั้นเรียกว่า
ผล. ส่วนเราผู้นั่งอยู่ในรถนั้น ไม่ใช่เหตุไม่ใช่

ผลด้วย, เพราะถ้าเราเป็นเหตุ ก็ยังไม่ถึงสถาน
 หัวลำโพง ถ้าเราเป็นผล ก็ยังอยู่ที่สถานหัว
 ลำโพงนั้น ไปไหนอีกไม่ได้ แต่เพราะเราไม่ใช่
 เหตุไม่ใช่ผล เมื่อรถถึงหัวลำโพง เราจึงเดิน
 ออกจากหัวลำโพงมาสู่บ้านของเรา หรือมาประชุม
 ในที่นี้ได้.

อนึ่ง เพื่อเข้าใจง่าย จะยกตัวอย่างที่อยู่ใกล้ ๆ
 ขนแสดงให้เห็น เช่นถ้วยแก้วที่วางอยู่เฉพาะ
 หน้านั้น มีฝาอยู่ด้วย นี่ถ้วยแก้ว, นี่ฝา, ฝาไม่ใช่
 ถ้วยแก้ว, ถ้วยแก้วไม่ใช่ฝา, ฝาดังอยู่ที่ถ้วยแก้ว,
 ถ้วยแก้วเป็นที่รองรับซึ่งฝาไว้. เราต้องการจะให้
 ฝาหลุดออกไป จึงเบ็ดขุ่น. กิริยาที่เบ็ดนั้นเป็น
 เหตุ กิริยาที่ฝाप้นไปเป็นผล. เมื่อฝाप้นไปแล้ว
 เหตุที่จะต้องเบ็ดฝาก็เป็นอันระงับไป ไม่ต้องทำ
 อีก. ผล คือ กิริยาที่ฝाप้นจากถ้วยแก้ว ก็เป็นอัน
 ระงับไม่ต้องพ่นอีก เพราะพ่นเสร็จแล้ว อย่างน

นี่แหละท่านเรียกว่า เหตุเกิด เหตุดับ ผลเกิด
ผลดับ แต่ถ้อยแก้วน^{๕๗}เป็นเหตุเป็นผลด้วยหรือ ?
เราตอบได้ทันทีว่า ถ้อยแก้วไม่ใช่เหตุไม่ใช่ผล
ถ้อยแก้ว^{๕๘}กคงเป็นถ้อยแก้ว และเป็นถ้อยแก้วที่
บริสุทธิ์ ไม่มีฝาเข้ามาอยู่ที่ถ้อยแก้วด้วย เป็น
ถ้อยแก้วตามแต่ลำพัง.

อีกอย่างหนึ่ง เช่นลูกแก้วทับหนั่งสี้อ โดย
สภาพ เป็นแก้วที่ใสสะอาด สวยงามน่าดูน่าชม
แต่มีสิ่ง^{๕๙}เกาะติดอยู่ที่เท้าเม็ดพุดชา ทำให้ลูกแก้ว
นั้นไม่สะอาดน่าดูไป อันนี้ย่อมพิสูจน์ได้ว่า สิ่ง^{๖๐}
กับลูกแก้วไม่ใช่อันเดียวกัน และลูกแก้วที่เสีย
ความสะอาดไป เพราะสิ่ง^{๖๑}ที่มาจับอยู่นั้น เรา
ต้องการแกะสิ่ง^{๖๒}นั้นให้หลุดไป ให้ลูกแก้วนั้น
สะอาดเหมือนอย่างเดิม จึงหาไม้มาเคาะมางัดซึ่ง
สิ่ง^{๖๓}นั้น กิริยาที่เคาะงัดอยู่นั้นเป็นเหตุ กิริยาที่
สิ่ง^{๖๔}หลุดออกไปเป็นผล นั้นเป็นอุทาหรณ์แสดง

ให้เห็นว่าเหตุก็คือการกระทำ ผลก็คือความสำเร็จ
ของการกระทำนั้น แต่ลูกแก้วก็ยังคงเป็นลูกแก้ว
อยู่ตามสภาพเดิม ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ผล เมื่อสฟิง
หลุดออกไปแล้ว กิริยาที่แคะก็ดับ เพราะหมด
การทำ หรือหมดหน้าที่แล้ว ไม่ต้องทำอีก ความ
หลุดออกไปของสฟิงก็ดับ เพราะไม่ต้องหลุดซ้ำ
อีก อย่างนี้แหละที่เรียกว่า เหตุเกิด เหตุดับ ผล
เกิด ผลดับ แต่ลูกแก้วไม่ดับ คงสภาพเป็นลูก
แก้วอยู่ เพราะลูกแก้วไม่ใช่เหตุไม่ใช่ผล.

อทาหรณ์เหล่านั้นใด จิตก็ฉนั้นนั้น อาสว
กิเลสกับจิตไม่ใช่อย่างเดียวกัน เป็นฝ่ายละส่วน
ที่เดียว อาสวกิเลสอาศัยอยู่ที่จิต จิตเป็นที่
อาศัยอยู่ของอาสวกิเลส เมื่ออาสวกิเลสเข้ามาอยู่
ที่จิตแล้ว ก็เข้ามาเป็นนาย เข้ามาใช้จิต
บังคับจิตให้ตกเป็นเชลยของมัน และมันใช้
อย่างผู้มีชัยไม่เกรงใจสักนิดเดียว เรายังยินดีให้

มันใช้ และมีใช้เฉพาะในชาตินี้ เรายังยินดีให้
 ใช้ในชาติต่อไปอีก คือยังอยากไปเกิดในสวรรค์
 ให้มีนางพ้านางสวรรค์เป็นบริวารเท่านั้นเท่านั้น จาก
 สวรรค์ขอให้เกิดเป็นผู้มั่งมีสมบูรณ์ มีรูปงาม มี
 เสียงไพเราะ นี้ปรารถนาเป็นเชลยของกิเลสแล้ว
 และกิเลสใช้อยู่เสมอ จิตนั้นเมื่อตกอยู่ใน
 อำนาจของกิเลสแล้ว ย่อมเป็นเช่นนั้น จึงต้อง
 พยายามขจัดกิเลสนั้นให้หมดออกไป, เมื่อเจริญ
 ภาวนาทำมรรคให้เกิดขึ้น มรรคก็ทำหน้าที่ปราบ
 กิเลส. เมื่อกิเลสหลุดออกจากจิตไป นั่นก็เป็น
 ผล แต่จิตหาใช่เหตุหาใช่ผลไม่ จิตจึงคงเป็น
 จิตไม่เกิดไม่ดับ เป็นโลกุตตรจิตต์ อยู่เหนือ
 โลก คือเหตุผล ไม่ใช่อยู่ในเหตุผล และไม่ใช่ว่า
 เหตุผล. อันนี้ตรงกับหลักธรรมในพระพุทธ-
 ศาสนา ที่แสดงโลกุตตรธรรมว่ามี ๕ คือ มรรค ๔
 ผล ๔ นิพพาน ๑ เรียกว่า นวโลกุตตรธรรม

นวะ แปลว่า ๘ โลกะ ก็แปลว่าโลก อุตตระ
 ก็แปลว่า ข้ามชั้น รวมกันเรียกว่า นวโลกุตตร-
 ธรรม ธรรมที่เป็นโลกุตระ ๘ ประการ ที่แสดง
 มรรคว่ามี ๔ ก็หมายความว่าเหตุมี ๔ ที่แสดงผล
 ว่ามี ๔ ก็หมายความว่าวิบากมี ๔ ที่แยกนิพพาน
 ออกไปอีกหนึ่ง จากมรรค ๔ ผล ๔ นั้น แสดง
 ว่านิพพานไม่ใช่เหตุไม่ใช่ผล นอกจากเหตุนอก
 จากผล เพราะฉะนั้น ในนวโลกุตตรธรรม ๘
 ประการ เมื่อกล่าวจำเพาะที่เป็นโลกุตระแท้ ก็
 แต่พระนิพพานเท่านั้น คือมรรค ๔ ผล ๔ เป็นแต่
 เพื่อโลกุตระ หรือบันไดของโลกุตระทั้งนั้น,
 เพราะมรรคเกิด มรรคก็ดับ, ผลเกิด ผลก็ดับ.
 แต่นิพพานคงที่อยู่ ไม่เกิดไม่ดับ. นิพพานนั้น
 กล่าวโดยตรง ก็ได้แก่จิตที่ออกจากวานะคือ
 ตัณหาเครื่องร้อยรัด เพราะผลในทางปฏิบัติล้วน
 แต่แสดงจิต เช่นพระบาลีว่า *เอวံ ชานโต* เมื่อ

รู้้อย่างนี้. *เอว ปตุสโต* เมื่อเห็น้อย่างนี้.
กามาตวาบี จิตฺกั วมุจฺจติ จิตย้อมหลุดพ้น
 แม้จากกามาสวะ. *ภวาตวาบี จิตฺกั วมุจฺจติ*
 จิตย้อมหลุดพ้น แม้จากภวาสวะ. *อวิชฺชาตวาบี*
จิตฺกั วมุจฺจติ จิตย้อมหลุดพ้น แม้จากอวิชา-
 สวะ. และพุทฺธอทานที่ทรงเขี้ยตั้นหา ทรงเปล่ง
 ๕๓ ในเมื่อตรัสรู้แล้ว ประทับอยู่ที่ควงแห่งโพธิ-
 พฤกษ์ว่า *อนนทชาติกัตฺตาว* เป็นต้นนั้น โดยความ
 ว่า เมื่อเราแสวงหา คหการ คือตั้นหาผู้ทำเรื่อน
 ยังไม่พบ ต้องท่องเทียวไปสู่สงสารมีชาติเป็น
 อนนท ต้องเป็นทุกข์อยู่รำไป, แน่ะ ตั้นหาผู้เพียง
 ค้งนายนางปรุงเรื่อน เราเห็นเจ้าแล้ว เจ้าจัก
 กระทำเรื่อน (ให้เรา) อีกไม่ได้, ช้โครงของเจ้า
 เราหักท้งเสียสิ้นแล้ว, เรื่อนยอดของเจ้า เรารอ
 ท้งเสียแล้ว. *วิสงฺขารคกั จิตฺกั คณฺหาน* ขบ-

มชฺฌคา จิต (ของเรา) ถึงความเป็นธรรม มี
สังขารไปปราศแล้ว เพราะถึงความสิ้นไปแห่ง
ตัณหา

พระพุทธรายาจิตเหล่านี้แสดงว่า จิตออก
จิตพ้น. เมื่อจิตออกจิตพ้นไปแล้วเป็นอะไร
เป็นอย่างไรต่อไป ก็แสดงได้แต่เพียงว่า เป็น
จิตบริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง เป็นโลกุตตรจิตต์ เป็น
อนาสวจิตต์ หมดสมมติ หมดบัญญัติ ไม่มี
อาการที่แสดงอีกต่อไป, แต่ก็ไม่ได้แสดงว่าจิต
ไม่มี. ในอัครวิจฺจนโคตรสูตร โดยใจความ พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ภิกษุผู้ม้จิตหลุดพ้น
แล้วนั้น ย่อมหมดบัญญัติ หมดสมมติ เหมือน
กับไฟที่ดับไปแล้ว ย่อมไม่ปรากฏว่าจะไปสู่ทิศ
ไหน ทรงแสดงจิตตถาคคคว่า เป็นอย่างเดีย
วกัน. ทรงแสดงจิตและตถาคคคว่าพ้นจากนามรูป
เมื่อหมดอุปาทานหลุดพ้นไปแล้ว ย่อมย่นย่น

ไม่ได้ว่า ไปอยู่ที่ไหน จะกล่าวว่าเกิดหรือตาย
 ไม่ได้ เหมือนกับมหาสมุทรอันไม่ควรกล่าวว่า
 เกิดไม่เกิด หรือเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่นั้น
 เพราะจิตนั้นพ้นจากสมมติ พ้นจากบัญญัติแล้ว
 ข้อนี ความพิสดารจะมีแจ้งข้างหน้า.

โลกุตตรชาติ

เมื่อได้แสดงเรื่องธรรมหรือชาติ โดยหลัก
ว่ามี ๒ อย่างดังนี้แล้ว, แต่จะว่าด้วยเรื่องโลกุต-
ตรชาติต่อไป โลกุตตรชาติ คือชาติที่อยู่เหนือ
โลกนั้น ได้แก่ชาติรู้ คือชาติที่มีรู้ในตัว. ตรง
กันข้ามกับโลกียชาติ เพราะไม่มีรู้ในตัว.
โลกียชาติทุกชนิด เช่นกอนดิน กอนกรวด เม็ด
ทราย อะไรต่ออะไรก็ตาม ไปพิสูจน์ดูเถอะ
ไม่แสดงอาการรู้ให้ปรากฏเลย, แต่โลกุตตรชาติ
นั้นรู้ เมื่อกล่าวให้ชัดโดยเฉพาะได้แก่จิตนั้น
เอง ที่กล้ายืนยันว่าจิตเป็นโลกุตระและผู้นั้น
เพราะมีทางที่จะพิสูจน์ได้มากมาย ดังตัวอย่าง
ต่อไปนี้

๑. มีหลายคัมภีร์แสดงเหมือนกันว่า โลกุตตร-
จิตต์ ซึ่งแปลว่า จิต เป็นโลกุตระ อันนั้นก็เป็น
หลักฐานเครื่องยืนยันประการหนึ่ง.

๒. อวิชชาเป็นอาสวะหมักอยู่ที่จิต นี้แสดงว่ามี ๒ อย่างเท่านั้น คือ จิตกับอวิชชา, เมื่อขจัดอวิชชาออกไปแล้ว ก็เหลือแต่จิต ที่เป็นผู้อยู่ เพราะไม่มีอวิชชากำบัง.

๓. พระบาลีแสดงว่า *ตมาหิตอ ภิกขเว ภิกขุ ยถากตํ ปชานาติ ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุผู้ตั้งมั่น ย่อมรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง, นี้ย่อมแสดงว่าไม่ตั้งมั่น ก็ไม่สามารถจะรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้. ตั้งมั่นหรือไม่ตั้งมั่น เป็นอาการของจิต จึงได้ความว่า จะรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้ รวมอยู่ที่จิตตั้งมั่น.*

๔. พระบาลีว่า *อวิชาสาธาปปี จิตตํ วิมจฺเจติ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จากอวิชาสาธา วิมุตฺตคฺคํ วิมุตฺตคฺคิ ฌานํ โหติ* เมื่อหลุดพ้น ย่อมมีญาณคือหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว, นี้แสดงว่า ถ้าจิตไม่

หลุดพ้น ญาณก็ปรากฏออกมาไม่ได้ ญาณคงอยู่
ที่จิต แต่เพราะจิตไม่หลุดพ้น ญาณก็ปรากฏ
ออกมาไม่ได้ ถึงปรากฏออกมา ก็ปรากฏว่าไม่
หลุดพ้น.

๕. พระบาลีจิตตานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐาน-
สูตรแสดงว่า สราคํ วา จิตตํ สราคํ จิตตนิ^๒ติ
ปชานาติ เป็นต้น ซึ่งแปลรัดความว่า จิตมี
ราคะ โทสะ โมหะ ก็รู้ว่าจิตมีราคะ โทสะ โมหะ,
จิตไม่มีราคะ โทสะ โมหะ ก็รู้ว่าจิตไม่มีราคะ
โทสะ โมหะ นั้น เป็นอันพิสูจน์ได้ว่า เมื่อราคะ
โทสะ โมหะมี ก็มีที่จิต เมื่อราคะ โทสะ
โมหะไม่มี ก็ไม่มีที่จิต, จิตนั้นแหละเป็นผู้รู้,
ถึงจะกล่าวว่ ภิกษุหรืออริยสาวกผู้ ศึกษด้วยจิต
นั่นเอง.

๖. เมื่อผู้ปฏิบัติ สงบจากกามารมณ์และจาก
อกุศลธรรมทั้งปวง ตลอดจนจิตตั้งมั่นวิมุ^๒ต

ไม่มีอารมณ์แล้ว จักเหลืออยู่แต่รู้, รู้นั้นไม่ใช่
กิเลส ไม่ใช่อารมณ์, เพราะหมดเรื่อง หมดเหตุ
หมดผลแล้ว แต่จิตวิมุตตมียู่, จิตนั้นไม่ใช่
เหตุ ไม่ใช่ผล ไม่มีการไป ไม่มีการมา ไม่มีเพศ
ไม่มีอาการ นั้นย่อมแสดงว่า จิตเป็นผู้รู้.

๑. ผลสูงสุดในการปฏิบัติก็คือ การละอวิชชา
เสียได้. และการปฏิบัตินั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทรงแสดงไว้ในโอวาทปาฏิโมกข์ว่า สจิตตปริโยท-
ปานี การชำระจิตของตนเอง (ตน) ให้ผ่องใส ก็ได้
แก้ขจัดอวิชชาอาสวะให้หมดไป, เมื่ออวิชชา
อาสวะหมดไปแล้ว จิตก็ไม่มีอวิชชา คงมีแต่วิชา
คือความรู้ จิตก็เป็นผู้รู้. ถ้าปฏิบัติไปจนหมด
อวิชชาอาสวะแล้ว ไม่มีจิต. พระสัมมาสัมพุทธ-
เจ้าก็ไม่จำเป็นต้องทรงสอนให้ชำระจิต เหมือน
การซักผ้าให้สะอาด, ถ้าซักซึ่งสิ่งโสโครกออกหมด
ไปแล้ว ผ้าไม่มีกลิ่น, การรักษาคณไข้ จนโรค

หายหมดไปแล้ว คนไม่มีอยู่ที่คิด, การชำระมลทิน
 ทอง จนมลทินหมดไปแล้ว เนื้อทองไม่มีที่คิด, ถ้า
 เป็นดังนี้แล้ว จะต้องไปทำให้เสียแรงเปล่าทำไม ?
 ข้อนั้นใด, การปฏิบัติในเรื่องจิตก็เช่นเดียวกัน
 ฉะนั้น, การที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนให้
 ชำระจิตให้ผ่องใสนั้น จะได้ทรงหมายความว่า
 เมื่อกิเลสหมดไปแล้ว จิตไม่มีที่หาไม่ โดยที่
 แท้จริงต้องกล่าวว่า จิตคงมีอยู่ แต่ถ้าเรียก
 จิต ก็ต้องเรียกว่าวิมุตตจิตต์ หรืออนาสวจิตต์
 โลกุตตรจิตต์ ดังนี้ เป็นต้น.

ไม่รู้มาก่อนหรือรู้มาก่อน

เมื่อพูดถึงจิตใจถึงอวิชาแล้ว ก็ย่อมมีปัญหาค้นว่า ไม่รู้มาก่อนหรือรู้มาก่อน ข้อนี้อาจอธิบายกันไป เห็นจะตลอดวันก็ไม่จบ แม้พระบาทที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เช่น อวิชา วิหิตา อวิชาตุกมรรคขจัดเสียแล้ว วิชา อุปปenna วิชาเกิดขึ้นแล้ว ตามพระบาลีนี้ ถ้าฟังแต่เฟิ่น ๆ โดยไม่ทันคิดแล้วก็นำเห็นว่าไม่รู้มาก่อนรู้มาทีหลัง ทั้งตัวอย่างในทางโลกที่ช่วยส่งเสริมชวนให้เห็นจริงก็มีมากเหมือนกัน เช่นคนแต่เดิมไม่รู้อะไรเลย มีคตอที่เดียว เมื่อเกิดสงสัยขึ้นแล้วทำการค้นหาความจริง เมื่อค้นไป ความจริงปรากฏขึ้น นเป็นรู รู้มาทีหลัง ไม่รู้มอยู่ก่อน.

อีกอย่างหนึ่ง เดิมไม่รู้หนังสือ เมื่อเรียนไปก็อ่านหนังสือออก ได้ความรู้ขึ้น เดิมไม่รู้ภาษา เมื่อเรียนไปก็รู้ภาษา พูดภาษาได้ เดิมไม่รู้เลข

เมื่อเรียนไปก็รู้เลข ทำเลขได้

อุทาหรณ์เหล่านี้แสดงว่า ไม่รู้มาก่อน รู้มาที
หลัง ก็ฟังได้เหมือนกัน แต่ฟังได้ในทางโลก

ในภายนอก อาจไม่ตรงกับทางธรรมในภายใน
เพราะที่ว่าไม่รู้หนังสือเป็นต้นนั้น ถึงอย่างไร
ผู้นั้นก็รู้ว่าตนไม่รู้. เมื่อต้องการจึงเรียน. ถ้ายัง
จะยืนยันกรานว่าไม่รู้มาก่อน ก็ถูกเหมือนกัน แต่
ถูกของเรา ไม่ถูกกับธรรม ความจริงเสมอไป
เพราะจะเห็นได้เป็นชั้น ๆ ดังนี้

๑. คำว่าไม่รู้นั้นเป็นศัพท์ ๒ พยางค์ คือ
“ไม่” คำหนึ่ง “รู้” คำหนึ่ง. ในคำ ๒ พยางค์นี้
“ไม่” เป็นคำปฏิเสธ “รู้” เป็นกริยานาม. คำ
ปฏิเสธนั้น ถ้าไม่มีนามหรือสิ่งที่ปฏิเสธ จะปฏิเสธ
ได้ไหม? หรืออ่านได้ความไหม? ส่วนรู้แม้แต่
คำเดียวก็อ่านได้ความ นี้แสดงว่ารู้เป็นพจน์อยู่
ก่อน ไม่รู้มาทีหลัง.

๒. อวิชา ความไม่รู้ นั่น เมื่อขจัดเสียได้
แล้ว ก็คงเหลือแต่วิชา ความรู้ เป็นปกติ
ภาคพนอนอยู่ ไม่มีอะไรมากำบังปกปิดเลย ถ้าไม่มี
รู้เป็นภาคพนอนอยู่ก่อนแล้ว จะทำให้ไม่รู้ขึ้นไม่ได้
เลย เช่นก่อนกรวด เม็ดทรายเป็นต้น จะขัดถ
หรือทำอย่างไร ๆ ให้อัตถุเหล่านั้นไม่รู้ขึ้น ไม่สำเร็จ
ผล ไม่มีวิชาจะทำได้เลย.

๓. พระบาลีอภิธรรมบัญญัติแสดงว่า อวิชา
สงขตา อวิชาเป็นสังขตะนั้น ย่อมแสดงว่า
อวิชาไม่ใช่เป็นธรรมแท้ จึงเป็นสังขตธรรม คือ
เกิดดับ มีเกิดเป็นเบื้องต้น มีดับเป็นเบื้องปลาย
และมีแต่หมดสิ้นไป ไม่คงทนอยู่ได้ ไม่ใช่ตัว
ยืนพน ไม่ใช่ตัวเดิม ส่วนวิชานั้น พระบาลี
ไม่แสดงว่าเป็นสังขตธรรม ย่อมสื่อความว่า
วิชาเป็นตัวแท้ เป็นตัวเดิม เป็นตัวยืนอยู่
ไม่เป็นกุปปรธรรม ธรรมที่กำเริบ เปลี่ยนแปลงได้

แต่คำว่าวิชาในที่นี้หมายเอาสิ่งที่จริง รู้ตัวแท้.

๔. พิสูจน์โดยตัวอย่างในปัจจุบัน เช่นใน
กำมือของอาตมานี้ มีอะไร ท่านทั้งหลายคง
ตอบว่า ไม่ทราบ. ที่ตอบว่าไม่ทราบนั้น ก็คือรู้ว่า
ไม่รู้. ที่ตอบว่าไม่รู้ นั้น ก็แสดงว่าใจของท่านมี
รู้อยู่ จึงพูดได้ว่าไม่รู้ เพราะฉะนั้นใจของท่านรู้
รู้อยู่ที่ท่าน เป็นภายในของท่าน ส่วนไม่รู้รู้อยู่
ภายนอก อันนี้เห็นได้ว่า รู้อยู่ก่อน แต่ว่ารู
นั้นทะลุออกไปไม่ได้ เพราะนิ้วมือกำบังอยู่ เมื่อ
แบมือออกไปแล้ว จึงรู้ได้ เพราะไม่มีอะไรกำบัง.

๕. แม่พระบาลีที่ว่า อวิชา วิหตา อวิชาถูก
มรรคขจัดเสียแล้ว วิชา อุปปenna วิชาเกิด
ขึ้นแล้ว ชงชวนให้เห็นว่า ไม่รู้อยู่ก่อนนั้น ถ้า
พิจารณาดูให้ดีแล้วก็จะเห็นได้ เพราะมรรคที่
ขจัดวิชานั้น ก็ขจัด อ ตัวหน้าให้หมดไป
นั่นเอง เมื่อ อ ออกไปแล้ว ก็เหลือแต่วิชา

วิชานั้นมีอยู่ จึงปรากฏออกมาได้ เหมือนน้ำมัน
มีอยู่แต่มีสิ่งกั้นไว้ เมื่อนำสิ่งที่กั้นออกเสีย น้ำ
มันก็ไหลออกมาได้ ถ้าไม่มีน้ำมันอยู่ก่อน ถึง
อย่างไรก็ไม่มีความไหลออกมาได้เลยทีเดียว น
พิจารณาในเชิงอักษร.

๖. พิจารณาด้วยพระบาลีที่มาในมหาสัจจกสูตร
เป็นคู่กันดังนี้.

อวิชา วิหตา วิชา อูปปนนา อวิชาถูก
มรรคขจัดเสียแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว
ตโม วิหโต อาโลโก อูปปนโน มิตถุกรรมค
ขจัดเสียแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว.

พระบาลีนี้ มีความเป็นสองตอน หรือสองคู่
คือตอนต้นแสดงไม่รู้ กับรู้ ตอนหลังแสดงมืด
กับสว่าง. สำหรับตอนต้นนั้นได้กล่าวไว้ข้างแล้ว
ในที่นี้จะกล่าวจำเพาะตอนหลัง.

ที่ว่ามิตถุขจัดเสียแล้ว สว่างเกิดขึ้นนี้ สว่าง

หรือแสงสว่างนั้นมาจากไหน ? โดยทั่วไป หรือตามหลักวิชา แสงสว่างจะมีได้ ต้องมีเหตุเป็นที่เกิด เช่นมีความร้อน หรือมีสิ่งที่สะอาดสุกใสเป็นที่แสดงออก สำหรับสิ่งภายนอกจกไขว้ จะว่าจำเพาะภายในนี้ มีพระบาลีที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ปภัสสรमितถ ภิกขเว จิตตํ ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนุปภัสสร คือผุดผ่อง ตบฺจ โข อากนฺตฺเกหิ อุปฺภกฺกิลเสหิ อุปฺภกฺกิลฺภูจํ แต่จิตนั้นเศร้าหมองไป เพราะอุปภิกเลสที่จรมา พระบาลี^๑แสดงเนื้อแท้ของจิตว่า เป็นธรรมชาติที่ผุดผ่องหรือผ่องใส แต่เสียดความผุดผ่องหรือผ่องใสไป เพราะเครื่องเศร้าหมองที่จรมา อันเห็นได้ชัดว่า ธรรมชาติของจิตมีรัศมีคือแสงสว่างอยู่ในตัว ถ้าไม่มีภิกเลสมากำบังหรือทำให้เศร้าหมอง เป็นจิตที่บริสุทธิ์โดยประการทั้งปวงก็มีแสงสว่าง อาจส่องอาเจฉายให้สว่างได้ในที่

ทั่วไป ไม่ใช่แสงสว่างมาจากอันเลย เหมือนน้ำ
และรังของเพชร เป็นคุณสมบัติประจำอยู่ที่เพชร
นั่นเอง ไม่ใช่มาจากที่อื่น เมื่อช่างผู้ฉลาดเจียร-
ไนต์แล้ว น้ำและรังก็ปรากฏออกมาฉะนั้น แม้
ในเรื่องรักเช่นกัน.

เพราะเหตุผลทั้งหลายเหล่านี้ เป็นเครื่องยืนยัน
ยันว่า รู้มาก่อน ไม่รู้มาทีหลัง แต่รู้เดิมที่
มีอยู่ก่อนจะเป็นรูปร่างไหนนั้น เป็นอีกปัญหาหนึ่ง
ในทันที ขอยุติด้วยเหตุผลเพียงว่า รู้มาก่อน ไม่รู้
มาทีหลัง.

อวิชชาเกิดจากอะไร ?

อวิชชาเกิดจากอะไร ? หรืออะไรเป็นเหตุให้เกิดอวิชชา? ข้อนี้สำคัญมาก อวิชชานั้นท่านแสดงว่า ไม่มีเบื้องต้น เบื้องปลาย ถึงจะได้สวนไปเท่าไรก็ต้องบอกว่า อวิชชามาจากอวิชชา. แม้ในปัจจุสมุปบาท พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงแสดงอวิชชาเป็นตัวสุดท้ายว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ไม่ได้ทรงแสดงอะไรต่อไปอีก. หมายความว่าสรรพสิ่งของทั้งหลาย บรรดาที่มีอยู่ในโลกเกิดมาจากอวิชชา หรือมีอวิชชาเป็นแดนเกิดทั้งนั้น. ผู้สร้างสรรพสิ่งของต่างๆ ก็คืออวิชชา ไม่มีอะไรยิ่งไปกว่าอวิชชา พระผู้สร้าง ก็พระอวิชชานั่นเอง แต่ในสัมมาทิฏฐิสูตริ พระสารีบุตรแสดงว่า อาสวสมุทฺยา อวิชชาสมุทโย เพราะอาสวะเกิด อวิชชาก็เกิด อาสวนิโรธา อวิชชา-นิโรธา เพราะอาสวะดับ อวิชชาก็ดับ ^๕ หนยาย

ความออกไปอีกชั้นหนึ่ง คืออวิชชามาจากอาสวะ
 อาสวะเป็นเหตุเกิดของอวิชชา. ตามที่ท่านพระ-
 สาริบุตรเถระแสดงนักพิสดารออกไปอีก แปลก
 กว่าที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ จึง
 นำคิดหลายอย่างหลายทางทีเดียว มีปัญหา
 มากเหลือเกิน อาจมีผู้คิดเลยไปถึงว่าพระสารี-
 บุตร รู้ดีกว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไปก็ได้ อย่า
 ให้ถึงเพียงนั้นเลย ยกแต่ธรรมชั้นพิจารณากัน
 เกิด เมื่อกล่าวถึงอาสวะ ก็ชวนให้ถามว่าอาสวะ
 คืออะไร อะไรเป็นอาสวะ เมื่อตอบตามพระ-
 บาลี ก็ต้องตอบว่า กอกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชา-
 สวะ, เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จักเห็นว่า อวิชชาเป็นส่วน
 ส่วนหนึ่งของอาสวะ, อาสวะก็มีอวิชชาอยู่ด้วย.
 เพราะฉะนั้น โดยหลักธรรม อวิชชานั้น ท่าน
 จึงแบ่งออกเป็น ๒ คือเป็นตัวอวิชชาอย่างหนึ่ง
 เป็นอาการของอวิชชาอย่างหนึ่ง หรือจะเรียกว่า

อวิชชาตัวนอก อวิชชาตัวในก็ได้. อวิชชาตัวนอก
นั้นได้แก่ไม่รู้จริง เช่นเห็นพระจันทร์ครึ่งซีกก็
เข้าใจว่าพระจันทร์มีซีกเดียว ไม่เข้าใจว่า พระ
จันทร์มีเต็มดวง แต่ถูกเงาโลกบังเสีย อันไม่
ตรงกับความจริง นี้ไม่รู้ตลอด รู้แต่เท่านั้นแล้ว
และเข้าใจว่าเป็นเช่นนั้นจริง เรียกว่าเข้าใจผิด
เป็นอาการรู้ผิดประการหนึ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง เราเคยอยู่ในป่าดง ไม่เคย
ได้ยินคำว่าภูเขาทอง ไม่เคยได้ยินคำว่ากำแพง
แก้ว คำว่าภูเขาทองกำแพงแก้วนี้ไม่เคยมาสู่
โสตประสาทของเราเลย เราก็อยู่มืดตอหนึ่งเอง
อันนี้เป็นอวิชชาตัวใน เพราะยังไม่แสดงอาการ
ออกมารู้ผิด ต่อเมื่อมีคนไปเล่าให้ฟังว่า ใน
กรุงเทพฯ มีภูเขาทองและมีวัดใหญ่ ๆ วัดเหล่านี้
มีกำแพงแก้ว สร้างไว้ข้าง ๆ ปุชนีย์วัดฤๅ พอเรา
ได้ยินก็ตื่นใจว่าแห่มกรุงเทพฯ รวยจริง มีขุนนาง

เศรษฐี มหาเศรษฐี อยู่มาก มีภูเขาทอง กำแพง
 กำแพง เราอยากจะได้ทองที่ภูเขานั้น อยากได้กำแพง
 ที่กำแพงนั้น อย่างนี้ ความรู้นั้นลงไปถึงใจแล้ว
 ใจก็รู้ผิด จึงเรียกว่าอวิชา รู้ไปตามที่เขามอบ
 เล่า รู้อย่างภายนอก นี่เป็นอาการของอวิชา
 หรือเป็นอวิชาตัวนอก ส่วนอวิชาตัวในนั้น
 ได้แก่ความมืดไม่รู้อะไรทั้งหมด ยังไม่เกิดสนใจ
 เลย มืดดอทเดียว, อวิชาตัวในนี้ เป็นเหตุให้
 เกิดอวิชาตัวนอก คือรู้ผิด, และอวิชาตัวนอก
 คือรู้ผิดนั้น ก็เป็นเหตุส่งเสริมให้อวิชาตัวใน
 มีอาการคือความไม่รู้เจริญยิ่งขึ้น ต่างเป็นปัจจัย
 ส่งเสริมกันเช่นนั้น จึงสมกับคำว่า อวิชามาจาก
 อวิชา หรือที่พระสารีบุตรแสดงไว้โดยความว่า
 อวิชามาจากอสาละ อสาละเป็นเหตุเกิดของ
 อวิชา ดังนี้.

อวิชชาเกิดอย่างไร?

อวิชชา^๕ เป็นเครื่องกำบังจิต. อวิชชาเกิดขึ้น
ได้อย่างไร? อัน^{๕๔}ก็เป็นปัญหาที่สำคัญประการ
หนึ่ง เป็นหลัก^๕ที่ผู้สนใจควรคิดพิจารณาขบให้
แตก, เมื่อกล่าวตามทางปฏิบัติ ท่านแสดงว่า
“เพราะเราชอบดู ชอบมองออกไป.” เมื่อดู เมื่อ
มองออกไป ก็เห็น^{๕๕}กิริย^{๕๖}ซึ่งสังน^{๕๗}บ้าง ซึ่งสังน^{๕๘}บ้าง
ขัดขาว เข้าใจว่าตนเป็นผู้มีความรู้^{๕๙} รู^{๖๐}เรื่อง^{๖๑}รู้ภาษา
รู้ประวัติศาสตร์^{๖๒}มาก, แต่โดยความจริงแล้ว ลอง
พิจารณาดูเถิด: ผู้^{๖๓}ที่รู้^{๖๔}ต่าง ๆ เหล่า^{๖๕}นั้น ยิ่ง^{๖๖}รู้^{๖๗}มากไป
เท่าใด ก็อาจเข้าใจตัวเองว่า ไม่^{๖๘}รู้^{๖๙}เท่า^{๗๐}นั้น. ผู้^{๗๑}
ปริญญาสูง ๆ บางอย่าง^{๗๒}ความรู้^{๗๓}สู่^{๗๔}ชาว^{๗๕}นา^{๗๖}ชาว^{๗๗}สวน
ก็^{๗๘}ไม่^{๗๙}ได้. ใคร^{๘๐}ศึกษา^{๘๑}ทาง^{๘๒}ไหน^{๘๓}เคย^{๘๔}ขึ้น^{๘๕}อย่างไร ก็^{๘๖}
มี^{๘๗}ความรู้^{๘๘}ความ^{๘๙}ชำนาญ^{๙๐}ทาง^{๙๑}นั้น. อัน^{๙๒}นี้เป็น^{๙๓}กฎ^{๙๔}เกณฑ์^{๙๕}
ทั่วไป. อาตมาเองเมื่อ^{๙๖}เรียน^{๙๗}โหรา^{๙๘}ศาสตร์^{๙๙}ใหม่ ๆ
สนใจ^{๑๐๐}มาก ชอบ^{๑๐๑}พยากรณ์^{๑๐๒}จริง ๆ และ^{๑๐๓}พูด^{๑๐๔}ได้^{๑๐๕}คล่อง

แต่พอเรียนมากเข้าก็พยากรณ์ไม่ค่อยออก พูด
 ได้ยากอย่างยิ่ง เห็นมีหลายลู่หลายทาง หลาย
 ชั้นหลายเชิง ลึกลับซับซ้อนนัก อาจเป็นไปได้
 ทั้งนี้ เหมือนกับไม่รู้ ยิ่งเรียนมาก เรื่องที่ยังไม่
 รู้ก็มีอีกมาก. ยิ่งดูออกไป ก็ยิ่งไกลจากหลัก ย่อม
 ไม่ประจักษ์ในความจริง. การที่จะได้หลักและ
 ประจักษ์แจ้งในความจริง ต้องดูเข้ามา. การดู
 เข้ามาก็ต้องดูที่ตัวของเรา อย่างที่ขกมื่อให้ดูเมื่อก
 ว่ามีอะไร, ถ้ามีแล้วดูที่มันนั้น ก็ร้อยยี่สิบไม่อาจรู้
 ได้, เวลาล่วงไปเปล่า. รู้อยู่ที่ใจของเรา เรา
 ด้ยตัวของเราที่แล้วก็แล้วกัน เราอยู่ที่เรา เรารู้ เรา
 ก็ไม่ต้องสงสัย เราก็ไม่ต้องทนทุกข์, ถ้าเราเป็น
 ทุกข์ เราก็ไม่รู้ตัวเรา เราก็เดือดร้อน ยกมือขึ้น
 ดูก็ไม่รู้ พลิกมาดูก็ไม่รู้, นี้เพราะดูออกไปก็ไม่รู้.
 อย่างนั้นแหละอวิชชาเกิด เพราะเราเพลินตัวดูออก
 ไป เห็นสิ่งทั้งหลายด้วยตา ฟังเสียงด้วยหู ดม

กลับด้วยจุมพฏล้มรสด้วยสัน ถูกต้องสิ่งเหล่านั้น
 ด้วยกาย. สิ่งเหล่านั้นก็พาให้เราไหวและไหลไป
 ตามใหญ่โต, นั่นคืออวิชชา. อวิชชาเกิดอย่างนี้.
 เพราะฉะนั้น การที่จะละอวิชชาเสียได้ ก็ต้องมอง
 เข้ามา กลับเข้ามาดูภายใน, ท่านจึงแสดงว่า
 เมื่อเราดูออกไปก็เห็นเป็นโลก มีแต่โลก เห็นแต่
 เหตุผล มีแต่เหตุผล เห็นแต่ความหลอกลวง
 มีแต่ความหลอกลวงทั้งนั้น ไม่มีจริงเลย นอก
 จากทุกข์ จริงอยู่ที่ทุกข์เท่านั้น. แต่ถ้าดูเข้ามา
 จะปรากฏตรงกันข้าม จะเห็นแต่ธรรม จะมีแต่
 ธรรม เป็นธรรมทั้งนั้น. อยู่ที่นี่. เพราะฉะนั้น
 ในทางธรรมท่านจึงสอนให้ดูเข้ามา เรียกว่าปฏิบัติ
 ปฏิ แปลว่า กลับ บัฏ แปลว่า ดำเนิน สองศัพท์
 รวมกันแปลว่า ดำเนินกลับเข้ามา หมายความว่า
 เข้ามาสู่สภาพเดิมที่แท้จริง. อย่าดำเนินออกไป
 ถ้าดำเนินออกไป ยืดยาวไม่มีที่สิ้นสุด. แต่ถ้า

ดำเนินกลับเข้ามาอยู่ที่ตัว มีที่สิ้นสุด ยุติได้. ถ้า
ดำเนินเข้ามา อวิชาสาสงบไป เมื่อได้แสดงอวิชา
หรือเหตุเกิดของอวิชาแล้ว ก็จะกลับมาแสดง
ตัวธรรมต่อไป.

ชาต^๒_๒

ตัวธรรมที่เรียกว่าชาต^๒_๒นั้น เมื่อกล่าวด้วย
ชาต^๒_๒ ตามชาต^๒_๒วิภังคสูตร ก็เป็นวิญญาณชาต^๒_๒
ชาต^๒_๒ ชาต^๒_๒นั้นเป็นชาต^๒_๒ชนิดหนึ่ง มีอยู่ตามสภาพ
ของชาต^๒_๒ แต่ชาต^๒_๒นั้นไม่ใช่วิญญาณชั้น^๒ เพราะ
วิญญาณชั้น^๒เกิดขึ้นเพียงที่ทวารทั้ง ๒ เท่านั้น แล้ว
ดับไปหมด. และวิญญาณชั้น^๒เป็นตัวทุกขสัง^๒.
ส่วนวิญญาณชาต^๒_๒อยู่ในฝ่ายนิโรธสัง^๒ และมรรค-
สัง^๒. แม้เมื่อคราวอนาถบิณฑิกะเจ็บหนักก่อนจะ
สิ้นชีวิต ท่านพระสารีบุตรเข้าไปเยี่ยม กล่าวเตือน
สติเป็นครั้งสุดท้ายก็แสดงว่า น วิญญาณชาต^๒
อุปาทิยิตฺตม^๒ เราจักไม่ยึดถือวิญญาณชาต^๒ น
จ เม วิญญาณชาต^๒นิสฺสิตฺก^๒ วิญญาณ^๒ ภวิสฺสตี
อนึ่ง วิญญาณอันอาศัยวิญญาณชาต^๒ ก็จักไม่ใช่
ของเรา, อันนั้นก็แสดงชัดว่า วิญญาณชาต^๒กับ

วิญญาณชั้นต่างกัน, แม้วิญญาณธาตุ ท่านก็สอน
 ไม่ให้ยึดถือ เพราะฉะนั้น ในธาตุวิงักคสุตริ
 สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงคุณ-
 ลักษณะของวิญญาณธาตุสูงกว่าวิญญาณชั้นเป็น
 ชั้น ๆ ขึ้นไป โดยใจความดั่งที่นำมายกเป็น
 ตัวอย่างให้เห็นต่อไป

“บุรุษมีธาตุ ๒ พิจารณาด้วยปัญญาอัน
 ชอบ เห็นธาตุทั้ง ๕ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม
 และอากาศแต่ละอย่างว่าไม่ใช่ตนแล้ว ย่อม
 เบื่อหน่ายคลายความติด^๕ ยังจิตให้วิราด
 คือพราดออกจากธาตุทั้ง ๕ นั้น. แต่เมื่อนั้นจัก
 เหลือแต่วิญญาณที่บริสุทธิ์ผ่องใส. วิญญาณ
 นั้น ก็จะเป็นปัจจัยส่งให้ความรู้สูงขึ้นเป็น
 ลำดับ เช่น

๑. เป็น ขานนะ เพราะรู้อะไร ๆ ได้.

๒. เป็น วิชานนยะ เพราะรู้แจ้ง แม้ซึ่งสุขทุกข์
และอทุกขมสุข.

๓. เป็น ปชานนยะ เพราะรู้ชัดถึงเหตุเกิดเหตุดับ
ของเวทนาว่า เหมือนไม้สอง
อันที่สีกัน ย่อมเกิดไอร้อน
เกิดไฟ, เมื่อพรากไม้สองอัน
นั้นออกจากกันแล้ว ไอร้อน
ก็หมดไฟก็ดับ ฉะนั้น.

ต่อจากนั้น ก็จักเหลือแต่อุเบกขา ที่บริสุทธิ์ผ่อง
ใส อ่อนโยน คล่องแคล่ว ควรแก่การงาน เหมือน
ทองคำธรรมชาติ ที่ช่างทองหลอมไล่มลทินสะอาด
แล้ว ย่อมควรแก่การทำเป็นรูปพรรณ ฉะนั้น.

(ตอนนี้หมดเขต หรือหมดหน้าที่ของวิญญาน
ชาติแล้ว.)

แต่นี้ ความรู้ย่อมเขยิบขึ้นขั้นสูงถึงภูมิธรรม
ว่า จักน้อมอุเบกขาที่บริสุทธิ์ผ่องใสอย่างนั้นไปใน

อรุณาน อบรมจิตให้สมควรแก่อรุณานนั้น ก็
 จักได้อานิสงส์. เพียงดำรงอยู่ตลอดกาลนาน และ
 อรุณานนั้นก็เป็นสังขตธรรม จึงไม่ปรุงแต่งไม่หมาย
 มุ่งใจเพื่อเป็นนั่นเป็นนี่ (ภว) หรือเพื่อไม่เป็นนั่น
 เป็นนี่ (วิภว). ย่อมไม่ปรุงแต่งไม่หมายมุ่งใจอย่าง
 นั้น ก็ไม่ยึดถืออะไร เมื่อไม่ยึดถือ ย่อมไม่เดือดร้อน
 เมื่อไม่เดือดร้อน ย่อมดับสนิท แต่นั้นย่อมรู้ว่า สัน
 ชาติ จบพรหมจรรย์ สำเร็จกิจหมดแล้ว ไม่มีกิจที่
 จะต้องทำอีก (นี่เป็นอสังขตธรรม).

แต่นั้นย่อมรู้ (โลกอันมีลักษณะตรงข้ามกับ
 ธรรม) ว่า เวทนาเป็นอนิจจังไม่เที่ยงไม่น่าเพลิดเพลิน
 ยินดี และย่อมรู้เท่าทันในเมื่อเวลานั้นพรากจากไป.
 และรู้กำลังของเวทนาที่กล้าแข็งซึ่งมีกายเป็นที่สุด มี
 ชีวิตเป็นที่สุด เวทนานั้นไม่ครอบงำได้. และรู้กำลัง
 ของเวทนาที่กล้าแข็งนั้นว่า เมื่อร่างกายแตกดับสิ้น
 ชีวิตแล้ว เวทนาทั้งหมดที่น่าเพลิดเพลินยินดีก็ดับไป

ด้วย เหมือนกับดวงประทีปที่หมดน้ำมันหมดไส้ ไม่มีเชื้อ ย่อมดับไปฉะนั้น.

การที่กำหนดรู้อย่างนี้เป็นบรมบัญญัติ เป็นอริย-
บัญญัติ เป็นสัพพทุกขกขญาณ วิมุตติของผู้มี
ปรมาริยบัญญานันตั้งอยู่ในสัจจะ เป็นอกุปปะไม่
กำเริบ, ธรรมใดเป็นโมฆธรรม, ธรรมนั้นเป็นเท็จ
ธรรมใดไม่เท็จ ธรรมนั้นเป็นสัจจธรรม เป็นนิพพาน
ธรรม ผู้มีสัจจธรรมนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้ตั้งมั่นอยู่ใน
สัจจธรรมอย่างยิ่ง. บรมสัจจธรรมนั้นก็คือ นิพพาน-
ธรรมนั่นเอง.

เมื่อไม่รู้ อุปธิก็มีบริบูรณ์ ผู้ที่ละอุปธิเสียได้ชื่อว่า
ตั้งมั่นอยู่ในบรมจาคะ ปรมาริยจาคะก็คือ การส่ง
คืนซึ่งอุปธิทั้งปวงเสียได้แล้ว.

เมื่อไม่รู้ ก็มี อภิชณาและฉันทะ สาราคะ.

เมื่อไม่รู้ ก็มี อาฆาต พยาบาท สัมปโทสะ.

เมื่อไม่รู้ ก็มี อวิชา สัมโมทะ สัมปโมทะ.

กิเลสดังกล่าวนี้ เมื่อรู้ ก็ละเสียได้.

ผู้ไม่มีอาสวะ ชื่อว่ามุนีผู้สงบ มุนีผู้สงบนี้ ย่อม
ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่เบียด-
เบียน” ดังนี้.

ตามพระสูตรนี้ ย่อมแสดงความรู้อันเริ่มต้น
มาจากวิญญานธาตุ และเจริญแก่ขึ้น จนถึงที่สุด
เป็นมุนีผู้รู้ ซึ่งเป็นผู้ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่
ตาย ไม่กำเริบ ไม่เบียดเบียน กล่าวโดยธรรมก็
เป็นอมตธรรมนั่นเอง ดังนี้.

เพราะฉะนั้น เมื่ออุปสัวมานพเข้าใจว่าวิญญาน
เป็นธรรมชาติที่ไม่ตาย จึงได้ตั้งปัญหาทูลถาม
พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ผู้ตั้งอยู่ในอากิญจัญญา-
ยตนภูมินั้น ไม่มีความเสื่อมตลอดกาลเป็นอัน
มาก เขาพึงเป็นผู้เย็น วิมุตติหลุดพ้นจากทุกข์
ในเพราะอากิญจัญญายตนะนั้น หรือวิญญาน
ของเขาจะพึงเคลื่อนไป สมเด็จพระผู้มีพระภาค

เจ้าทรงตอบว่า *เฮว๋ มุนี นามกาชา วิมุตโต*
 มุนี ผู้วิมุตหลุดพ้นไปแล้วจากนามกาช ย่อมถึง
 ชิงความดับไม่มีเชื้อเหลือ ไม่ถึงความนับได้ (ว่า
 ไปเกิดเป็นอะไรอีก) ที่แสดงว่า มุนีพ้นจากห่มุ
 นาม ห่มุนามก็คือห่มุ วิญญาณ เวทนา สัญญา
 สังขาร, มุนีพ้นจากห่มุนามก็หมายความว่า มุนี
 พ้นจากวิญญาณ วิญญาณไม่ใช่มุนี อันนี้น่าสังเกต
 มากทีเดียว.

ถึงอย่างไรก็ดี ความรู้เป็นธาตุชนิดหนึ่งที่
 มีศักดิ์เป็นธาตุเท่ากับธาตุอื่น ๆ เหมือนกัน. เมื่อ
 เรารับรองทองคำ ตะกั่ว เหล็กเป็นต้น ว่าเป็น
 ธาตุทางวิทยาศาสตร์ได้แล้ว โดยความเป็นธรรม
 ก็ต้องรับรองความรู้ ว่าเป็นธาตุชนิดหนึ่งเหมือน
 กัน ธาตุในร่างกายของคนเรา^๕ ถ้าจะพูดโดยย่อ
 ก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ธาตุรู้ กับ ธาตุไม่รู้. ผม ขน
 เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก ตลอดจนตา

หู จมูก ลิ้น กาย น้ เป็นธาตุไม่รู้ แต่ธาตุนี้มี
 อยู่ในร่างกายนี้ ธาตุนี้จึงแสดงให้ปรากฏออก
 มาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ๗ ประการ. ตา หู จมูก
 ลิ้น กาย ๗ ประการ นี้ ท่านเรียกว่าทวาร คือประตูของ
 ธาตุ. เมื่อธาตุแสดงอาการออกมาทางจักขุ
 ทวาร ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณเกิดทาง
 จักขุ (ตา) เมื่อแสดงออกมาทางโสตทวาร ก็
 เรียกว่า โสตวิญญาณ วิญญาณเกิดทางโสต (หู)
 เมื่อแสดงออกมาทางฆานทวาร ก็เรียกว่า ฆาน-
 วิญญาณ วิญญาณเกิดทางฆานะ (จมูก) เมื่อ
 แสดงออกทางชีวาทวาร ก็เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ
 วิญญาณเกิดทางชีวหา (ลิ้น) เมื่อแสดงออกมา
 ทางกาย ก็เรียกว่า กายวิญญาณ วิญญาณเกิด
 ทางกาย (ร่าง) เมื่อแสดงออกมาทางมโนทวาร
 ก็เรียกว่า มโนวิญญาณ วิญญาณเกิดทางมณะ
 (ใจ) แล้วเกิดเป็นสัมผัส เกิดเป็นเวทนา เกิด

เป็นสัญญา เกิดเป็นสังขารเป็นต้น อากา^รร[ู]ทาง
ทวาร^{นี้} ท่านเรียกว่า นาม^{ขันธ์} นาม^{ขันธ์}นี้จะมี
ปรากฏได้ ก็เพราะมี^๑ชาต^รร[ู]อีกชนิดหนึ่ง เป็น^๒ผู้
แสดง ถ้าไม่มี^๓ชาต^รร[ู]เป็น^๔ผู้แสดง อากา^รร[ู]เหล่านี้
ก็มี^๕ไม่ได้ เช่นรูป ตา หู จมูก ลิ้น กาย ของคน
ตายก็มี^๖อยู่ แต่ไม่มี^๗ชาต^รร[ู] ชาต^รร[ู]ไม่ได้^๘ทำงาน จึง
ไม่เป็น^๙อายตนะและไม่^{๑๐}เกิดผัสสะ ไม่มี^{๑๑}มณะ แต่
ว่าคน^{๑๒}ที่มี^{๑๓}ชีวิตอยู่ ชาต^รร[ู]มี^{๑๔}อยู่ ทวาร^{๑๕}เหล่านั้นทำงาน
ได้ ส่วนคน^{๑๖}ที่ตายแล้ว ชาต^รร[ู]ไม่มี^{๑๗} ทวาร^{๑๘}เหล่านั้น
ก็ทำงาน^{๑๙}ไม่ได้ เมื่อทำงาน^{๒๐}ไม่ได้จึง^{๒๑}รู้ว่าชาต^รร[ู]ไม่มี^{๒๒}
ที่ว่าไม่มี^{๒๓}นั้น ก็^{๒๔}ปฏิเสธได้เฉพาะ^{๒๕}ที่กาย^{๒๖}ซึ่งนอน
ตาย^{๒๗}อยู่นั้นเท่านั้น จะ^{๒๘}ปฏิเสธ^{๒๙}ว่าชาต^รร[ู]ไม่มี^{๓๐} คือ^{๓๑}สูญ
หายไป^{๓๒}หมด หาก^{๓๓}ลูก^{๓๔}หา^{๓๕}ขอบ^{๓๖}ไม้ ปัญหา^{๓๗}ข้อ^{๓๘}นี้^{๓๙}ได้^{๔๐}
ผู้^{๔๑}ท่าน^{๔๒}ปราร^{๔๓}ณ^{๔๔}ากัน^{๔๕}มา^{๔๖}แล้ว^{๔๗}แต่^{๔๘}ครั้ง^{๔๙}พุ^{๕๐}ท^{๕๑}ท^{๕๒}กาล^{๕๓} ดั่ง^{๕๔}มี^{๕๕}
เรื่อง^{๕๖}เล่า^{๕๗}ว่า^{๕๘} วั^{๕๙}จ^{๖๐}โค^{๖๑}ต^{๖๒}ร^{๖๓}ป^{๖๔}ริ^{๖๕}พา^{๖๖}ช^{๖๗}ก^{๖๘}ซึ่ง^{๖๙}เป็น^{๗๐}นัก^{๗๑}ป^{๗๒}รา^{๗๓}ช^{๗๔}ญ^{๗๕}

๑. พระสุตตันตปิฎกเล่ม ๑๓/๒๔๕.

เอกในสมัยนั้น ได้เข้าไปเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทูลถามอภัยกตบัญญัติ ๑๐ ข้อแล้ว จึงทูลถาม
วิมุติบัญญัติในลำดับต่อไปนี้ว่า

“ภิกษุมัจฉิตหลุดพ้นแล้วย่อมไปเกิดที่ไหน ?

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คำว่าเกิดนั้น
ไม่ควรกล่าว.

ว. ถ้าเช่นนั้นไม่เกิดหรือ ?

พ. คำว่าไม่เกิด ก็ไม่ควรกล่าว.

ว. ถ้าเช่นนั้นเกิดด้วย ไม่เกิดด้วยหรือ ?

พ. ไม่ควรกล่าว.

ว. ถ้าเช่นนั้นไม่เกิดด้วย ไม่เกิดก็ห้ามได้ด้วย
หรือ ?

พ. ไม่ควรกล่าว.

ว. ข้าพเจ้าถึงความไม่เข้าใจในคำตอบนี้เลย ถึง
ความหลงงงววยไปหมด ในเพราะคำตอบนี้ แม้มาตร
ว่าความเลื่อมใสที่เคยมีมาแล้ว เพราะการสนทนาในกาล

ก่อน ก็อันตรายหายไปหมด.

พ. ก็ควรที่ท่านจะไม่เข้าใจ ควรที่ท่านจะหลงงวย,
 เพราะธรรมนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง เป็นธรรมที่
 เห็นได้ยาก ตามรู้แจ้งได้ยาก เป็นสันตะ สงบระงับ
 ประณีต ไม่ใช่วิสัยของตรรกะ เป็นธรรมละเอียด
 สุขุม เป็นธรรมที่เฉพาะบัณฑิตพึงรู้ได้ ธรรมนั้น
 เป็นธรรมอันท่านพึงรู้ได้โดยยาก ด้วยทิวฏฐิอย่างอื่น
 ด้วยการนิมมอย่างอื่น ด้วยการชอบใจอย่างอื่น ด้วย
 ความเพียรเป็นเครื่องประกอบเพื่อประโยชน์อย่างอื่น
 ด้วยการประพฤตอย่างอื่น ถ้าเช่นนั้นในขั้นนี้ เราจัก
 กลับย้อนถามท่าน ควรอย่างไร ก็พึงตอบอย่างนั้น
 ท่านจะสำคัญอย่างไร ? ถ้าไฟพุ่งลุกขึ้นต่อหน้าท่าน
 ท่านรู้ไหม ?

ว. ข้าพเจ้ารู้.

พ. ไฟอาศัยอะไรเกิดขึ้น ?

ว. อาศัยหญ้าแห้งและใบไม้แห้งที่เป็นเชื้อ.

พ. เมื่อไฟดับไปต่อหน้าท่าน ๆ ทราบไหม ?

จ. ข้าพเจ้าทราบ.

พ. ไฟนั้นจากนั้นแล้วไปสู่ทิศไหน คือทิศบูรพาหรือทิศปัจฉิม หรือทิศอุดร หรือทิศทักษิณ ท่านจักตอบอย่างไร ?

จ. ข้าพเจ้าตอบว่าไม่ปรากฏ ไฟที่อาศัยหญ้าและไม้เป็นเชื้อลุกขึ้น เมื่อหมดเขื่อนั้นแล้วย่อมถึงซึ่งอันนับว่าดับไปโดยแท้.

พ. อันนี้ก็เหมือนกัน เขาบัญญัติตถาคตด้วยนามรูปอันใด นามรูปอันนั้นตถาคตละเอียดแล้ว ทำให้เหมือนต้นตาลมีรากอันขาด มียอดอันด้วน ถึงซึ่งความไม่มีอีก ตถาคตเป็นผู้หลุดพ้นจากการนับว่าเป็นรูป ฯลฯ พ้นจากการนับว่าเป็นวิญญูณ เป็นผู้ที่ลึกซึ้ง ใคร ๆ พึงประมาณไม่ได้ หยั่งถึงได้โดยยาก เหมือนกับมหาสมุทรไม่ถึงอันนับว่าเกิดด้วย ไม่เกิดด้วย ไม่เกิดเลยทีเดียว ไม่เกิดก็หาไม่ได้ ฉะนั้น."

ตามพระพุทธภาษิตนี้ย่อมรับรองว่า จิตหรือ
ผู้มีจิตที่หลุดพ้นนั้นแหละเป็นตถาคต ไม่ใช่รูป
ไม่ใช่นามจันทร์ ที่ทรงแสดงว่า วิญญาณสงฆา-
วิมุคฺโค ตถาคตพ้นจากการนับว่าเป็นวิญญาณนั้น
ย่อมส่งความชัดว่า วิญญาณมิใช่ตถาคต ตถาคต
นั้นไม่สูญ มีอยู่ แต่ว่าจะเกิด ไม่เกิด ว่าไม่ได้
เพราะพ้นบัญญัติออกไปแล้ว คงได้ความแต่
เพียงมีอยู่ แต่อยู่ที่ไหนไม่ปรากฏ เหมือนกับ
ไฟที่หมดเชื้อดับไปแล้ว ย่อมไม่ปรากฏในคลอง
จักษุของคนได้ฉะนั้น. ตถาคต ก็คือธาตุรู้ที่
บริบูรณ์แล้วนั่นเอง แต่ธาตุรู้จะว่าไม่มี ก็เป็นการ
ปฏิเสธเกินความจริงไป เป็นการไม่ชอบ ว่าได้แต่
เพียงไม่ปรากฏเท่านั้น เป็นการชอบ นี้แสดงให้เห็น
เห็นว่า มีธาตุรู้อยู่.

เมื่อได้แสดงมามากเช่นนี้ ก็สรุปความได้ว่า
มีธาตุรู้อยู่ แต่ธาตุนั้นเป็น ๒ ชนิด คือ ธาตุรู้ที่ไม่

บริสุทธิ์ชนิดหนึ่ง ชาติรู้ที่บริสุทธิ์ชนิดหนึ่ง.
 ชาติรู้ที่ไม่บริสุทธิ์นั้น มีอัสวะกิเลสเข้าปะปนอยู่
 จึงมีความรัก ความชัง ความยินดี ความยินร้าย
 ความหลง ความเขลา เป็นเหตุให้ทำ การทำนั้น
 เรียกว่ากรรม เมื่อทำก็เกิดผล ผลนั้นเรียกว่า
 วิบาก แต่นั่นก็เกิดกิเลสชอบบ้างไม่ชอบบ้างใน
 ผลนั้น ส่วนที่ชอบก็อยากให้ยืดยาวต่อไปอีก
 ส่วนที่ชังก็อยากให้หมดสิ้นไป, ทำลายเสีย. แล้ว
 ก็กระทำกรรมใหม่ เมื่อแสดงอาการออกไป
 อย่างไร ผลก็ปรากฏขึ้นอย่างนั้น ถ้าชาติรู้นั้น
 แสดงไปทวนกระแสของกิเลส ผลที่ปรากฏก็เป็น
 กุศลตา ชมฺมา เป็นกุศลธรรม ธรรมที่ดี ถ้าแสดง
 ไปตามกระแสกิเลส ก็เป็น อกุศลตา ชมฺมา ธรรม
 ที่ไม่เป็นกุศล คือธรรมที่ชั่ว ถ้าแสดงเป็นกลาง ๆ
 ไม่ไปตามหรือทวนกิเลสนั้น ก็เป็น อพฺยากตา
 ชมฺมา ธรรมที่เป็นอพฺยากฤต คือกลาง ๆ น

แสดงให้เห็นว่า ความดี ความชั่ว ความกลาง ๆ
 ย่อมเกิดขึ้นที่คน ถ้าไม่มีคน ก็ไม่มีดี ไม่มีชั่ว
 เป็นแต่สภาวะหรือธรรมดาเท่านั้น ดีชั่วอยู่ที่คน.
 และคนนั้นท่านสันนิษฐานกันว่ามาจากคำว่า บุคคล
 บุคคล ท่านแยกศัพท์ออก ไป แปลว่า เน่า เบื่อ.
 คด แปลว่า กลิ่น รวม ๒ ศัพท์เป็น บุคคล แปล
 ว่า กลิ่นกินอาหารซึ่งเน่าเบื่อ. ข้อนั้นจะต้อง
 ความจริงอย่างไร ขอผู้รู้พิจารณาเองเถิด.

ในพระอภิธรรมบัญญัติ ตอนบุคคลบัญญัติ เก็บ
 ไว้โดยใจความว่า กิริยาที่แสดงอาการได้ คือ
 แสดงอาการเป็นคนดีคนชั่ว เป็นคนได้ฉาน
 เสื่อมฉาน ตั้งอยู่ในมรรค ตั้งอยู่ในผล เสื่อมจาก
 มรรค เสื่อมจากผล เป็นคนมีดีไม่มีดีไป มีดีมา
 สว่างไป สว่างไม่มีดีไป สว่างมาสว่างไป อาการ
 ที่แสดงนั้นเรียกว่า บุคคล ถ้าไม่มีแสดงอาการ
 ได้ ท่านไม่เรียกว่าบุคคลหรือคน คนจึงมีต่าง ๆ,

และชั้วก็อยู่ที่คนนั่นเอง แสดงดีก็คนเป็นคนดี
 แสดงชั้วก็เป็นคนชั้ว แสดงกลาง ๆ ก็เป็นคน
 กลาง ๆ อาการที่แสดงนั้นเรียกว่า กรรม กรรม
 นั้นก็ตกอยู่กับบุคคล เมื่อบุคคลทำอย่างไร ก็ได้
 ผลอย่างนั้น เป็นไปตามกรรมของคน กุศลกรรม
 อกุศลกรรม, ก็มีที่คน ถ้าไม่มีคน กุศลกรรม
 และอกุศลกรรมก็ไม่มี. เพราะฉะนั้น การที่จะหา
 ธรรม จึงต้องน้อมเข้ามาภายใน ถ้าต้องการ
 โลกุตตรธรรมด้วยแล้ว ก็ต้องหาที่ตัวนั่นเอง ถ้า
 ไปหาที่อื่นจะไม่เห็นจะไม่พบเลย. บุคคลที่แสวง
 หาธรรมอยู่นั้น จะว่าก็ต่างกัน จะไปหาที่นั่นที่นี้
 ไปหาเท่าไรก็ไม่พบ ยิ่งไปก็ยิ่งไกลทีเดียว เหมือน
 อย่างคนที่ต้องการจะดูขนตาของตนเอง ออกจาก
 กรุงเทพฯ ๆ ไปสู่ต่างจังหวัด ออกจากต่างจังหวัด
 ไปสู่ต่างประเทศ ออกจากต่างประเทศไปสู่ต่าง
 ทวีป ออกจากต่างทวีปไปเที่ยวรอบโลก ไปที่

ไหน ๆ ก็ไม่เห็นทั้งนั้น เพราะเข้าใจว่าขนตาของ
 คนอยู่ภายนอก แม้ธรรมที่เป็นอมตธรรมก็
 เหมือนกัน เมื่อบุคคลเข้าใจว่าอยู่ภายนอกแล้ว
 จะไม่เห็นเลย ต้องกลับเข้ามาดูภายในจึงจะเห็น
 ได้ แม้รู้ว่าธรรมนั้นอยู่ภายในไม่ใช่อยู่ภายนอก
 เช่นนั้น แล้วและกลับเข้ามาดูที่ภายใน แต่ก็
 ไล่ไปเห็นวิญญาณเป็นตัวธรรมบ้าง เวทนาเป็น
 ตัวธรรมบ้าง สัญญาเป็นตัวธรรมบ้าง สังขารเป็น
 ตัวธรรมบ้างดังนี้ ก็เท่ากับคนที่หลงเงา แลเห็น
 ว่าเงาเป็นตัวคนแล้วก็วิ่งไล่จับ ยิ่งวิ่งเร็วก็ยิ่งไป
 เร็วและจับไม่ได้ เพราะเขาเป็นผู้หลงเสียแล้ว จะ
 เปรียบอย่างง่าย ๆ เช่นไฟที่เล่มเทียนซึ่งตามเป็น
 พุทธบูชาอยู่นั้น เราจะถือว่าอะไรเป็นไฟ แสงนั้น
 หรือเป็นไฟ หรือสี หรือเปลว หรือควัน ไม่ใช่
 หนึ่งนั้น. นั้นเป็นแต่อาการของไฟ เล่มเทียนก็
 เหมือนรูปจันทร์ แสง สี เปลว ควัน ก็เหมือน

กับวิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร, เป็นอาการ
 ทั้งนั้น, หากเราเข้าใจว่า แสง สี เปลว ควณ เป็น
 ไฟ เราจักไม่รู้จักไฟที่แท้จริงเลย, จะมัวหลงอยู่
 ที่แสง สี เปลว ควณนั่นเอง. เพราะถ้าถือว่า
 แสงเป็นไฟ เมื่อแสงไม่มี ไฟก็ไม่มี ถ้าถือว่า
 สีเป็นไฟ เมื่อสีไม่มี ไฟก็ไม่มี หรือมีสี จะถือ
 สีแดงเป็นไฟ สีอื่นก็ไม่ใช่ไฟ จะถือเปลวเป็น
 ไฟ เมื่อไม่มีเปลว ไฟก็ไม่มี นี่จึงเห็นได้ว่าเป็น
 อาการของไฟ ไม่ใช่ตัวไฟที่แท้จริง ส่วนตัวธรรม
 ที่เป็นผู้รู้ภายในก็เช่นเดียวกัน วิญญาณ เวทนา
 และสัญญา ก็แปลว่ารู้เหมือนกัน สังขารก็แปล
 ว่ารู้หรือคิด นี้ไม่ใช่ตัวธรรมที่แท้จริง เป็นอาการ
 ของธรรม ชาติรู้ที่แท้จริงมีอยู่ แสดงอาการออก
 มารู้ซึ่งอารมณ์ครั้งแรกนั้น เรียกว่า วิญญาณ รู้
 ว่าสุขสบายนั้นเป็นเวทนา รู้จำไว้ได้ว่า สีเหลือง สี
 เขียวเป็นต้นนั้นเป็นสัญญา และคิดนึกไปตามนั้น

ก็^๗เป็นสังขาร นี่^๘เป็นอาการของธรรม ไม่ใช่ตัว
 ธรรม คือ^๙ผู้รู้ ที่เราไปหลงเข้าใจว่า วิญญาณ
 เวทนา สัญญา สังขาร เป็นตัวธรรมที่แท้จริงแล้ว
 ก็จะ^{๑๐}ไม่พบอมตธรรมเลย เมื่อ^{๑๑}เป็นเช่นนั้น การ
 แสวงหาธรรม ท่านจึง^{๑๒}แนะนำให้กำหนดดูอาการด้วย
 ไตรลักษณ์ สิ่ง^{๑๓}ใดมีเกิดขึ้น มีแปรปรวน มีดับไป
 เป็น^{๑๔}ธรรมดา พึง^{๑๕}รู้เถิดว่า นั่นไม่ใช่ตัวธรรม เป็น
 แต่^{๑๖}อาการของธรรม สภาพ^{๑๗}ใดที่คงที่อยู่ ไม่มี
 ความ^{๑๘}เกิดขึ้น แปรปรวน และ^{๑๙}ดับไป สภาพ^{๒๐}นั้น
 เป็น^{๒๑}ตัวธรรมแท้ที่^{๒๒}เป็นผู้รู้ เพราะ^{๒๓}ฉะนั้น การปฏิบัติ
 ธรรมจึง^{๒๔}ต้องกำหนดดูเข้ามาภายใน อย่า^{๒๕}ดูออกไป
 เมื่อ^{๒๖}ดูเข้ามาภายในแล้วก็จะ^{๒๗}รู้ได้ว่า ทุกวัน^{๒๘}นี้เราถูก
 สังขาร^{๒๙}หลอกหลวงทั้ง^{๓๐}นั้น ที่^{๓๑}เข้าใจว่าเป็นจริงเป็นจัง
 ไป^{๓๒}นั้น ล้วน^{๓๓}เป็นสังขาร เรา^{๓๔}ถูกสังขาร^{๓๕}ลวงให้^{๓๖}หลง
 ไป^{๓๗}จน^{๓๘}ลืมตัว^{๓๙}นับ^{๔๐}หมด.

ดัง^{๔๑}มี^{๔๒}เรื่อง^{๔๓}เล่า^{๔๔}กัน^{๔๕}เป็น^{๔๖}ปรัมปรา^{๔๗}ใน^{๔๘}สมัย^{๔๙}มี^{๕๐}หอย ก.

ข. ว่า มีชายชาวชนบทผู้หนึ่ง เข้ามาในกรุงเทพฯ ฯ
 จอดเรือพักอยู่ริมตลิ่ง ตอนเย็นขึ้นไปแทงหอยหูก
 เต็มบา กลับมาก็นอนคิดถึงเรื่องหอย ถ้าถูกเข้า
 ค่าก็จะแทงออกจนหมดเงินที่ถูก เมื่อถูกก็จะแทง
 ออกทันทีเต็มบาให้เต็มทีจนหมดเงินทีเดียว เมื่อ
 คิดไปก็ยังเห็นตนร่ำรวยมากมายใหญ่โต จนเป็น
 เศรษฐีมหาเศรษฐี เป็นกษัตริย์มหากษัตริย์ เมื่อ
 คิดว่าตนเป็นมหาเศรษฐีแล้ว ก็ออกเที่ยวแสดง
 ความมั่งมี ได้ไปตามริมประทุนเรือ พลาดปลัด
 ตกน้ำโครมลงไปจึงรู้สึกตัวขึ้น กว่าจะรู้สึกตัวก็
 ลงไปลอยคอว่ายอยู่ในน้ำแล้ว บุญหนักหนาที่
 ว่ายน้ำเป็น ไม่เช่นนั้นก็เป็นเหยือกุ้งปลาเสียแล้ว.
 นี้แสดงให้เห็นว่า สังขารดวงใหญ่โต คิดเห็นเป็น
 กุ้งเป็นแคว ตลอดตลอดไปรุ่งไปหมด ไม่มีอะไร
 คิดวัดเลย สมกับที่ท่านแสดงว่า กลางคืนเป็น
 ควัน กลางวันเป็นไฟ ยังคิดยังเห็นเป็นจริงเป็นจัง

จนล้มตัว หลงทำตามสังขารไปอีกยี่สิบขวบมากมาย
 ถ้าไม่รู้จักสังขารเพียงใด สังขารก็ยังหลอกให้หลง
 ลงไปลอยคอว่ายอยู่ในน้ำเพียงนั้น ไม่รู้จักพ้น
 ไปได้ จึงจำเป็นต้องรู้จักสังขาร อย่าไปหลงสังขาร
 เมื่อรู้จักตัวเองก็จะพบธรรมที่แท้จริง การจะพบ
 ธรรมที่แท้จริง ก็ต้องระงับสังขาร เมื่อระงับ
 ความคิดเสียได้แล้วก็พบธรรมเอง. เรื่องธรรม
 นั้นหากไม่คิดก็ไม่เห็น หรือคิดแล้วไปมัวอยู่ที่
 คิดก็ไม่เห็นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เมื่อคิดแล้ว
 ต้องหยุดคิด ถ้าหยุดคิดได้ สังขารสงบหมด
 ก็เห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมแล้ว เราจะรู้ได้ว่า
 ธรรมนั้นมิใช่ ธรรมนั้นอยู่เหนือโลก ธรรมนั้น
 ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ผล ด้วยประการดังนี้.

บทสรุป

เรื่องธรรมเท่าที่แสดงมาแล้ว ก็มากมายอยู่
จำเป็นต้องสรุปหัวใจของเรื่อง เพื่อสะดวกแก่
ความจำ. ในร่างกายของคนที่มีชีวิตอยู่นี้ มีธรรม
ทุกประเภทพร้อมอยู่แล้ว ก็เมื่อก้าวโดยธาตุ
ตามธาตุวิงกศสูตรก็มีธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ
และวิญญาณครบทั้ง ๖ ธาตุ. แต่ ๕ ธาตุข้างต้น
เป็นพวกโลกียธาตุ ส่วนวิญญาณธาตุนั้น เป็น
ผักฝ้ายโลกุตตระ แต่ไม่ใช่โลกุตตรธรรม และ
เมื่อก้าวในทางปฏิบัติหมายเอาจิต. จิตนั้น
เมื่อยังไม่หลุดพ้น. ก็เป็นอวิมุตตะ เมื่อยังข้อง
อยู่และดำเนินท่องเที่ยวไป ก็เรียกว่าสัตตะหรือ
สัตว์ ถ้าไปข้องอยู่ในรูปหรือภพที่เจริญโดยขวาง
ก็เรียกว่า ตีรจันานสัตตะหรือตีรจันานสัตว์ ถ้าไป
ข้องอยู่ในรูปหรือภพที่มีมนะสูง หรือมีมันสมอง
หนา ก็เรียกว่ามนุสสสัตตะหรือมนุษย์สัตว์.

เมื่อเจริญขึ้นดำเนินไปถูกทาง ก็เรียกว่าโพธิสัตว์
 หรือโพธิสัตว์ะ แปลว่าผู้เสือกไสดำเนินไปเพื่อ
 โโพธิ เมื่อได้ถึงโพธิ คือความรู้แจ้งซึ่งเหตุผลทั้ง
 ส่วนดี ทั้งส่วนชั่ว คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
 อันเรียกว่า อริยสัจ ๔ ก็เรียกว่า พุทธะ. ถ้ารู้
 ขึ้นเอง ก็เรียกว่า สัมพุทธะ หรือ สยัมภูพุทธะ.
 ถ้ารู้เฉพาะตนยังไม่ได้สั่งสอนคนอื่น หรือไม่
 สามารถจะสอนคนอื่นได้ ก็เรียกว่าปัจเจกพุทธะ.
 เมื่อรู้แล้วสั่งสอนคนอื่น จนสามารถตั้งเป็น
 ศาสนาขึ้นได้ ก็เรียกว่า สัมมาสัมพุทธะหรือ
 สัพพัญญูพุทธะ. ถ้าเป็นแต่รู้ตาม เพราะได้ฟังคำ
 สั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธะนั้น ก็เรียกว่า
 อนุพุทธะ หรือสาวกพุทธะ. พุทธะเหล่านี้ ถ้า
 เรียกตามสูตรวิภังคสูตรที่ว่า มุนี ผู้รู้ เป็นผู้ไม่
 เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย เป็นอมตะ. กิริยาที่
 เข้าถึงธรรม เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ก็เรียกว่า

สังขะ ด้วยประการฉะนี้.

พุทฺธะดังแสดงมานเป็นวิมุตตะ ผู้หลุดพ้น
อนาสวะ ไม่มีอาสวะ ขันนาสวะ ผู้หมดอาสวะแล้ว
นั้นแหละ เป็นอมตธรรม คือ ธรรมที่ไม่ตาย
โลกุตตรธรรม ธรรมที่เหนือโลก คือเหตุผล
นิพพานธรรม ธรรมที่ออกจากภาวะ คือค้นหา
เครื่องร้อยรัด เป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบอมตธรรม
แล้ว และนำมาประกาศสั่งสอน แสดงว่าอมต-
ธรรมนั้นมีอยู่ เป็นธรรมที่ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ
ไม่ตาย ไม่ใช่ชาติดิน ชาติน้ำ ชาติไฟ ชาติลม
ไม่ใช่โลกนี้ ไม่ใช่โลกหน้า ไม่ใช่พระอาทิตย์
พระจันทร์ ไม่มีการไป การมา การตั้งอยู่ จุติและ
อุปบัติ ไม่มีอารมณ์ เป็นธรรมที่ลึกลับ สงบระงับ
ไม่มีสังขาร ไม่ใช่สังขาร แล้วและทรงชี้ทาง
ปฏิบัติให้ถึงธรรมที่เป็นหลักนั้น อันรวมลงใน

อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ย่อลงเป็นศีล สมาธิ ปัญญา
พระองค์ทรงแสดงไว้โดยบริบูรณ์ทุกประการแล้ว.

ธรรมทั้งที่เป็นหลัก ทั้งที่เป็นทางปฏิบัติ
เรียกว่าปริยัติธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรเรียน
ควรศึกษา เรียกว่าปฏิบัติธรรม เพราะเป็นธรรม
ที่ควรปฏิบัติ เรียกว่า ปฏิเวชธรรม เพราะเป็นผล
ปรากฏขึ้นจากการปฏิบัตินั้น ดังนี้ ผู้มุ่งแสวงหา
ธรรมจึงต้องปฏิบัติที่ตน ด้วยตน ดังนี้.

เรื่องธรรม ถ้าจะว่าไปก็มีอีกมากมาย แต่ว่า
เวลาไม่พอเสียแล้ว จึงขอยุติเพียงนี้.

ในที่สุดนี้ เป็นวันเสาร์แรกของสภาคมน
อาตมาได้มาประเดิมหรือเบิกโรงเป็นครั้งแรก จึง
ขอตั้งสัตยาธิษฐานอำนวยการ เพื่อให้ท่านทั้งหลาย
มีความสุข ความเจริญ ตลอดไปใหม่โดยทั่วกัน
เทอญ.

ប៊ុសដេប៉ូ វិទ្យាល័យសិក្សាសាស្ត្រសិវិកាសាស្ត្រ
អោបប៊ុសដេប៉ូ ភ្នំពេញ ភ្នំពេញ ខេត្ត កែប ២០១៤
